

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Філософський факультет

Кафедра етики, естетики та культурології

Язичницька культура давніх слов'ян як основа феномену давньоруської культури

Кваліфікаційна робота за освітньо-науковою програмою «Культурологія»

за спеціальністю 034 «Культурологія»

на здобуття освітнього ступеня магістра культурології

Студент-виконавець:

Варганов Антон Владиславович

II курс,

спеціальність 034 «Культурологія»

ОНП «Культурологія»

Науковий керівник:

Русін Руслан Мирославович,

кандидат філософських наук, доцент

Допущено до захисту:

Зав. кафедри _____

Київ-2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВИНЕКНЕННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН	6
1.1. Виникнення давніх слов'ян	6
1.2. Культура давніх слов'ян	13
РОЗДІЛ 2. ЯЗИЧНИЦТВО В СТАРОДАВНІЙ РУСІ І ЙОГО РОЛЬ В РОЗВИТКУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	18
2.1. Джерела реконструкції язичництва у давніх слов'ян	18
2.2. Давньоруський пантеон	30
2.3. Нижча міфологія.....	39
РОЗДІЛ 3. ТРАДИЦІЇ І ОБРЯДИ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН.....	44
3.1. Традиції і обряди	44
3.2. Ініціація, похорони і весілля як основні обряди.....	51
РОЗДІЛ 4. ЯЗИЧНА РЕФОРМА КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА 980 Р	54
4.1. Християнізація Русі.....	54
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	78

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження феномена язичництва визначається процесами оновлення, що відбуваються в сучасному суспільстві. У наш час все більше утверджується розуміння того, що подальше існування людей неможливо без опори на досвід всієї багато тисячолітньої історії людства. Ідеологічна криза і невизначеність ціннісних орієнтацій неминуче призводять до необхідності осмислення сучасності з точки зору історії, з одного боку, і розуміння глибинної суті і місця людської цивілізації в системі космічних взаємозв'язків, з іншого. У зв'язку з цим і зростає роль культуро-філософських роздумів.

В сукупності і різноманітті складаються загальнолюдських цінностей переплітаються різні історичні пласти світоглядних уявлень людей. Тому очевидний інтерес до язичництва як феномену духовної культури.

Актуальність дослідження давньослов'янського язичництва полягає і в тому, що багато вчених відзначають факт зближення наукового пізнання з ідеями древніх духовних традицій, виявляють контури своїх космогонічних побудов в язичництві східних слов'ян.

В цьому плані язичництво - найдавніший особливого роду величезний пласт знань, що володіє статусом когнитивности. У чому його специфіка, які кореляції між релігійним і науковим способом осягнення світу - питання, які потребують уваги і вивчення.

Дослідженням східнослов'янського язичництва займалися переважно історики та археологи - М.М. Білецька, Н.С. Державін, Ю.В. Кривошеєв, Т.Т. Мірончик, М.В. Попович, Б.А. Рібаков, Н.А. Чмихов; етнографи і фольклористи - Д. К. Зеленін, В.Я. Пропп, Е.В. Померанцева, Ф.М. Селіванов, С. А. Токарев; філологи - В.В. Іванов, Д.С. Лихачов, О.Н.Трубачев, В.Н. Топоров, М.І. Толстой, А.Л. Топорков; релігієзнавці і філософи - В.Н. Гараджа, А.Ф. ЗАМАЛЕЕВА, Н.С. Капустін, П.Ф. Нікандров.

В даний час цій проблемі присвячено роботи С. Астапова, Т.А. Волошиної, В.Н. Дьоміна, Ю.М. Медведєва, В.В. Шуклина. Дослідженню слов'янського неоязичництва присвячені роботи О.В. Асєєва.

Об'єкт дослідження - язичництво як основа феномену давньоруської культури.

Предмет дослідження - умови і способи функціонування давньослов'янського язичництва у вітчизняній історії.

Метою даного дослідження є культурологічний аналіз давньослов'янського язичництва, як основа феномену давньоруської культури.

Відповідно до поставленої мети в роботі послідовно вирішуються наступні **завдання**:

- виявити теоретико-методологічні основи дослідження історії виникнення давніх слов'ян;
- дослідити язичництво в стародавній Русі і його роль в розвитку давньоруської культури;
- дослідити традиції і обряди давніх слов'ян;
- охарактеризувати язичну реформу князя Володимира.

Хронологічні межі випускної кваліфікаційної роботи охоплюють наукові праці вітчизняних дослідників з середини XVIII-початок XXI століть. Вибір нижньої часової межі обумовлений появою перших робіт на цю тему в умовах зародження і розвитку історичного наукового знання. Вибір верхньої межі визначено теперішнім часом.

Територіальні межі дослідницької роботи охоплюють землі, заселені східними слов'янами на передодні освіти Давньоруської держави.

Наукова новизна. Спеціальні дослідження, присвячені історіографії язичництва Стародавньої Русі, нечисленні. Проте, ряд авторів робив спроби розглянути історіографічний аспект проблеми.

Методологічні засади дослідження склали положення про діалектичний взаємозв'язок процесів і явищ, принципи і методологію

культурологічного пізнання, порівняльний історико-філософський та історико-культурний методи, метод структурно-функціонального аналізу.

Теоретична і практична значущість дослідження пов'язана з тим, що висновки і положення роботи доповнюють вітчизняні традиції історичного розгляду культури древніх слов'ян філософсько-культурологічним осмисленням феномена давньослов'янського язичництва. Слов'янське язичництво розглядається як особлива форма прояву багато в чому загальної культури древніх народів і як один з духовних витоків давньоруської культури.

Структура роботи. Робота включає вступ, чотири розділи, висновок і список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВИНЕКНЕННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

1.1. Виникнення давніх слов'ян

Про давню історію слов'ян у сучасних істориків мало даних. Про події до появи слов'янської держави можна судити здебільшого на підставі непрямих джерел, так як самі слов'яни своєї писемності довгий час не мали. Такими непрямыми джерелами є римські, візантійські, східні хроніки. Про древніх слов'ян писали греки - Геродот (V ст. до н.е.), Страбон (I ст.н.е.), римлянин Пліній Старший, Марцеллин (IV ст.), візантієць Прокопій Кесарійський (V ст.).

З XI ст. з'явилися слов'янські літописи, з яких історики черпають інформацію про давню історію слов'ян. Ці відомості дають нам також і археологічні знахідки, лінгвістичні дані (назви річок, озер і т.д.). З розвитком слов'янського етносу посилюється інтерес до нього з боку іноземних дослідників; в X ст. н.е. розповіді про древніх слов'ян ми можемо зустріти в працях гота Йордану, європейця Тітмана Мерзебургського, іранця Ібн-Хордадбека, арабів Ібн-Фадлана і Ібн-Руста та інших дослідників періоду середньовіччя.[13]

До сих пір в середовищі істориків тривають суперечки про прабатьківщину слов'ян. Більшість істориків схиляються до думки, що нею була територія сучасної Польщі.

Проблема етногенезу східних слов'ян непроста. Початок слов'янської історії, на наш погляд, слід пов'язувати з виділенням з індоєвропейської мовної та етнічної групи праслов'ян. Це виділення сталося приблизно на рубежі II-I тисячоліття до нашої ери.

На початку свого формування слов'янська спільність була відкрита для сприйняття і чужого етносу, і культури. Слов'янський світ формувався,

поєднуючи багато етнічних груп, племена і народи. Згодом до складу слов'янської спільності увійшли племена угро-фінської групи (мурома, мешцера та інші). Фінно-угри довго протистояли слов'янам і норманам (останніх називали «роутсі»), але змушені були відступити. У VI-VII ст. н.е. позначилося протистояння слов'ян з племенами тюркської етнічної групи - хозарами, а також скіфами, що жили в степах Причорномор'я.

Слов'янська спільність не зберегла єдність. У III-VII ст. н.е. в ході великого переселення народів, формуються три гілки слов'янських племен. У VIII ст. відбувається остаточне розділення слов'ян: виникають південна група (протоболгари, серби, і ін.), західна, що виділила згодом народи поляків, чехів, словаків, а також численні племена, що розселилися по Лабі на території сучасної Німеччини, і східна група, яку сьогодні представляють сучасні українці, білоруси і росіяни. Незважаючи на те, що стався поділ, ще досить довго у цих слов'янських груп зберігалася схожість в обрядах, релігії, мові та культурі. [2, с.140]

Східні слов'яни для захисту від зовнішніх нападів об'єдналися в дванадцять територіальних спілок племен - поляни, древляни, хорвати, тиверці, уличі, сіверяни, радимичі, в'ятичі, дреговичі, кривичі, дуліби, словени. У додержавний період основними заняттями древніх слов'ян були полювання і землеробство. У I тисячолітті до н.е. відбувається поділ давніх слов'янських племен на осілі, землеробські і кочові, скотарські. Слов'яни також займалися рибальством, полюванням і бортництвом. Важливу роль в житті слов'ян мало заняття військовою справою. Давня Русь і кочівники приходили в зіткнення на значному проміжку своєї ранньої історії.

Згодом виникає нерівність різних родів, племен, з'являються перші великі поселення - міста. Постає питання про утворення держави шляхом об'єднання племен. Виниклі у слов'ян в I тисячолітті союзи племен - це ще не держава, а преддержави. Формується панівна верства, основою якого є військова знати - дружина. На чолі дружин стоять князі, що зосередили в своїх руках всю повноту влади. Влада передавалася по старшинству, але не

від батька до сина, а від брата до брата, що часто призводило до міжусобиць. Згодом така передача влади-старшому в роду - отримала назву лествичної передачі влади і була актуальна до кінця XI ст.[13]

Стародавні руси (етнообразуюче плем'я східних слов'ян) були войовничим народом. В кінці I тис. н.е. вони вели постійні набіги на Візантію. Хитрі візантійці намагалися нейтралізувати ворога, прищепивши їм християнство, але воно важко приживалося у слов'янських людей, які були затятими язичниками. Проте, від століття до століття міцнів візантійсько давньоруський зв'язок. Прийняття християнства зміцнило цей союз. У слов'ян в VII-IX ст. вже були великі племінні перед державні об'єднання-Куявия, Славія, Артанія, але вони були ще нестабільні.

Формування держави. Панування тенденцій відкритості суспільства і етносу. Слов'янська історія має кілька основних етапів становлення державності. Важливим періодом в історії слов'ян є IX століття. У цей час, як вважає більшість істориків, у слов'ян виникає держава. Основною причиною її виникнення вважають необхідність у відображенні військової небезпеки, яку представляли набіги варягів, племен хазарського каганату і ін., А також економічне зростання, розвиток торгівлі та ускладнення соціальних відносин.

У «Повісті временних літ», одному з перших літописних документів (авторство якого приписують ченцю Києво-Печерської лаври Нестору), записані перекази про розселення давніх слов'ян і виникнення російської держави. У ній говориться, що племена слов'ян покинули римську провінцію Норік, розташовану між верхів'ями Драви і Дунаєм по сусідству з Паннонії (Угорщиною) і рушили на схід. Літописець Нестор починає історію давньоруської держави з легендарних братів Кия, Щека і Хорива, які з сестрою Либіддю оселилися на Дніпрі і заснували місто Київ, майбутню столицю стародавньої Русі. [30]

Існує також теорія виникнення російської держави «ззовні». Вона називається «норманською» і спирається на факти. Відповідно до цієї теорії держава було привнесено з приходом на Русь вихідців зі Скандинавії.

Древніх скандинавів називали норманами. Вони славилися своєю войовничістю, мали схожість зі слов'янами в способі життя і культурних традиціях. У «Повісті временних літ» (859 м) говорилося: «Варяги з замору стягували данину з чуді, зі слов'ян. З мери, з кривичів; хазари - з полян, з сіверян, в'ятичів».

У 862 р слов'янські літописці згадували вже і про конфлікти з варягами: «Вигнали варяг за море, не дали данини, стали шукати князя, щоб правити ...». Очевидно, мова йшла про конфлікт з одним із скандинавських племен, так як в пошуках князя слов'яни також «прийшли до варягів, що кликали русю». В результаті подібних пошуків зі скандинавських земель на Русь прийшли три брати - Рюрик, який обрав своєю столицею місто Новгород, Синеус, що оселився в місті Белоозеро, і Трувор, який вибрав собі Ізборськ. Синеус і Трувор незабаром померли, і Рюрик залишився правителем, що володів владою і містами. У новгородських літописах вказується час правління Рюрика - 862-879 рр.[30]

Виходячи з наявних історичних даних, можна зробити висновок про те, що стародавні слов'яни були відкритим суспільством і етносом, здатним прийняти елементи чужої культури, досвіду і державності.

Історики досі сперечаються, «брали участь» у створенні руської держави іноземці чи ні. З цього питання вчений світ розколовся на «норманістів» - прихильників «норманської» теорії, і «антинорманістів». Однією з політичних причин спору було те, що норманську теорію активно підтримували представники іноземної науки, які прагнули довести початкову відсталість Русі. До їх числа слід віднести німецького вченого А.Л. Шлецера, який на підставі вивчення всіх наявних списків давньоруських літописів (Никоновской, Радзивилловской і ін.) Зробив висновок про багаторазові виправлення й неточності творів давньоруського літописця Нестора.

У XIX ст. з критикою фактів, викладених в рукописи Нестора, виступив історик М.П. Погодін. Він вважав, що саме слово «Русь» скандинавського

походження. Норманську теорію захищало більшість істориків XIX ст. - С.М. Соловйов, К.Д. Кавелін, ін.

Першим з різкою критикою норманської теорії виступив М.В. Ломоносов, який доводив, що ще до «покликання» варягів росіяни вже мали свою історію, культуру і держава. Пізніше його точку зору поділяли вчені XIX ст. Д.Щеглов і С. Гедеоном. У роботі С. Гедеонова «Варяги і Русь» зіставляються особливості російської і скандинавських мов, на підставі чого автор робить висновок про Прибалтику-слов'янське походження «руси». Його погляди розділяли представники революційно-демократичної течії (табору) - В.Г. Белінський, А.І. Герцен, Н.Г. Чернишевський, Н.А. Добролюбов і інші. Оригінальну версію висуває історик В.О. Ключевський. Він вважає, що у виникненні давньоруської держави велику роль грала військово-купецька аристократія, що складалася спочатку з місцевих, а потім також з варязьких представників.

До початку XX в. суперечки між істориками зійшли нанівець. Перемогли прихильники «норманської теорії». У після революційний період активізувалися зусилля «антинорманистів». Б.А. Рибakov, П.А. Третьяков, П.Д. Греков, що спиралися в своїх працях на археологічні дані, визначали роль норманів як «допоміжну». Точка в цій суперечці не поставлена до сих пір.

Руська держава активно розвивається з IX ст. В цей період вже виділяються центри поселень слов'янських племен. Проторуські племена жили на землях навколо Новгород, кривичі вибрали центром своїх земель місто Полоцьк, меря - Ростов, весь - Білоозеро, мурома - Муром.

Всі ці племена управлялися варягами. До середини XI ст. Русь управлялася єдиним князем, якого в «Слові» Данила Заточника називають «батько» слугам. Але цей отче, судячи з джерела, цілком міг «окняжить» землі своїх «синів»: йшов захоплення землі і володіння сильними воїнами.

У другій половині IX ст. столицею давньоруської держави стає більш сприятливий в кліматичному та економічному відношенні Київ. У 882 р

спадкоємець Рюрика, Олег переселяється до Києва. Він багато часу проводить у військових походах, підпорядковуючи собі навколишні племена - древлян, сіверян, радимичів. Олег ходив з завойовними походами проти уличів і тиверців, а в 907 р дійшов навіть до столиці Візантії - міста Царгорода (Константинополя). В знак перемоги над містом він «повісив свій щит у воротах граду», як писали древні літописці. Згідно з легендою цей руський князь був названий «віщим», бо передбачав свою смерть. [30]

Після смерті Олега нова столиця Стародавньої Русі - місто Київ - перейшла Ігорю, сину Рюрика, вихованого Олегом. З цього часу Київ остаточно стає центром російських земель. Ігор здійснює ряд військових походів: на Візантію (941 р), новий похід на Константинополь (945 р), похід на древлян (945 м). В ході останнього походу він був убитий. Вдова Ігоря Ольга жорстоко помстилася, розоривши землі древлян, і правила Руссю до дорослішання сина Святослава. Святослав підкорив своїй владі в'ятичів, завдав в 965 р поразки хозарам, переміг північнокавказькі племена і волзьких болгар.[30]

Давньоруська держава була ранньофеодальною монархією, на чолі якої стояв князь київський. Влада князя передавалася у спадщину і спиралася на військову силу-дружину.

У X- першій половині XI ст. Русь зберігала політичну єдність. Князь і його дружина були вершиною державної влади; дружина ще не була розколота. Князь з дружиною і родичами збирав данину з підлеглих племен (полюддя), вершив суд і здійснював управління територією. До XII в. вже було чіткий розподіл дружини на «бояр думаючих» і «мужів храбрствующих». У «Слові» Данила Заточника розглядаються варіанти кар'єри того часу: а) милість князя б) боярська служба в) монастир г) одруження на багатій жінці. Велику роль грали вічові збори, де міські жителі вирішували найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики.[30]

Етнокультурні та соціально-політичні процеси становлення руської державності в IX-X ст. знаходилися на початковій стадії. На формування

руської державності великий вплив зробили контакти з іноземними племенами, що відбувалися в моменти військових походів, а також мирне міжкультурна взаємодія. У період перших руських князів - IX середина X ст. - йшло розширення території держави. Руським князям доводилося багато воювати, але їх походи часто були успішними. Зокрема, князь Святослав у X столітті завдав поразки Волзької Булгарії, підкорив мордовські племена, воював з Хозарський каганат, Тьмутаракань і печенігами. Військові контакти цього періоду дозволили русичам ознайомитися з масштабами поширення ісламу.[13]

Столиця, перенесена з Новгороду до Києва, забудовувалася і прикрашалася, наповнювалася предметами зарубіжної культури після регулярних військових походів руських князів (зокрема, походу Олега в 911 р до Царгорода і ін.). В цей період вже існували міжнародні акти, що обумовлюють права русів в чужих землях (Закон Руський, за яким судили жителів Київської Русі в грецьких землях), договори, що забезпечують можливість продажу в Візантії вивозиться з Русі данину. Військові походи були способом придбання особистого багатства, в якості якого виступали захоплені землі, предмети розкоші і раби.

Особливістю соціального ладу Стародавньої Русі була відсутність рабства як такого. Хоча слов'янський світ, як і Скандинавія, не знав рабства, але в поодиноких випадках рабство було присутнє у вигляді рабів-холопів, якими, як правило, ставали військовополонені. Князь, який стояв на чолі племені, роздавав своїм наблизеним - боярам і дружинникам пожалування - землі і частину данини, зібраної в військових експедиціях. Подібні роздачі були необхідні, так як наблизені були вірною опорою князю в військових походах - основних заняттях давньоруського правителя.

Наприклад, Володимир Мономах провів протягом життя 83 великих походи, не рахуючи дрібних. У подібній ситуації було вигідно перебувати постійно при князі і брати участь в роздачі пожалувань. Поступово колективна феодална власність, коли феодали не прагнули відокремитися, а

жили при дворі князя, ставала панівною. Князь відав військовим і міжнародним справою, збирав дружину і ополчення, призначав чиновників, посадників, тіунів, тисяцьких, митників, судив народ особисто або за допомогою тиунів.

1.2. Культура давніх слов'ян

Про культуру слов'янських племен відомо небагато. Дійшовши до нашого часу зразки прикладного мистецтва свідчать про розвиток ювелірної справи, високого рівня досягло дерев'яне будівництво. У VI-VIII ст. з'являється писемність.

Народження, весілля, смерть супроводжувалися особливими обрядами. Повсюдно поширений звичай спалення померлих, зведення над поховальними вогнищами курганів, куди складалися речі, зброю, їжа. Головними божествами слов'ян були бог Всесвіту - Рід, сонця - Даждьбог, вогню - Сварог, грози - Перун. У багатьох слов'янських племінних союзів саме Перун - бог - воїн і громовержець вважався головним, відомо про існування його дерев'яних ідолів в Києві і Новгороді. Слов'яни будували пишні язичницькі храми, робили жертвопринесення (в основному сільськогосподарські продукти), жертви приносили на вівтарях, в «капищах». Також робили кам'яні статуї божеств. [26]

Стародавні слов'яни наділяли душею все суще (анімізм, «аніма» - душа) - камені, дерева і т.д. Звідси в російських казках лісовики, русалки, водяні і т.д. Слов'яни шанували предків, оскільки вірили, що вони і в загробному житті впливають на їх долю. Рід зводили до тої чи іншої тварини або рослині (тотемізм). Стежили за правильністю поклоніння духам, а в подальшому богам - волхви.

Стародавні слов'яни були людьми ведичної культури, тому давньослов'янську релігію правильніше було б іменувати не язичництвом, а ведизмом. Слово «веди» - співзвучно сучасному українському «відати»,

«знати». Це мирна релігія висококультурного хліборобського народу, споріднена інших релігій ведичного кореня - Стародавній Індії та Ірану, Стародавньої Греції.

Основними пам'ятками культури слов'янської давнини є священні пісні, міфи, оповіді, хоча більшість учених вважає, що тексти древньо славянських священних пісень, міфів загинули після християнізації Русі. До сих пір ведуться суперечки про сутність згаданих в літописах слов'янських богів. І тим не менше висловлена думка, що найдавніший пласт слов'янських міфів зберігся краще грецьких, індійських або біблійних. Причина тому - особливий шлях розвитку слов'янської культури. Міфічні оповіді інших народів спотворювалися при записі і обробці вже в найдавніший час. [21]

Слов'янський фольклор (англ. Folklor - народна творчість) - це жива усна традиція, меншою мірою зазнала змін під впливом писемної культури.

Скарби слов'янського фольклору - народні пісні, казки, билини, духовні вірші - починають інтенсивно збирати і записувати тільки в першій половині XIX ст.

Велесова книга - пам'ятник імовірно написаний новгородськими жерцями в IX ст. За Велесовою книгою у древніх слов'ян архаїчна Трійця - Три-глави: Сварог - небесний бог, Перун - громовержець. Біліше (Волос) - бог руйнівник Всесвіту, хоча різні жрецькі школи слов'ян неоднаково розуміли таємницю Трійці.

З широким поширенням материнських культів пов'язане шанування жіночих предків. В епоху патріархату материнські культи трансформуються в жіночі іпостасі богів і набувають якусь єдину функцію - стають покровительками дому, вогнища, вогню, території, країни, людини, сім'ї, любові у вигляді господинь, бабусь, матерів. Однак в цілому жіночі культи, в якій би модифікації вони не зустрічалися, завжди тяжіють до одного з двох своїх проявів: вони уособлюють світ любові або небесної (слов'янська Леле), або земної (слов'янська Мати Сира Земля).

Рівень духовної зрілості древніх слов'ян, їх філософські погляди можна реконструювати за їх космогонічними міфам. Термін «космогонія» походить від грецьких слів «космос» - світ, всесвіт; «гонах» - народження. З ім'ям Сварога пов'язаний стародавній космогонічний міф слов'ян про створення Землі Прародителем нашим - Родом - Джерелом Всесвіту.[19]

У давньослов'янських космогонічних міфах, так само як і в міфах інших стародавніх народів, завжди переплетені перекази про походження богів (теогонія) і людей (антропогонія), світ яких вторинний стосовно рождаючим силам космосу, але тісно з ними взаємодіє.

Син Сварога - Перун, друга особа слов'янської Трійці-Триглавом, бог війни і грози, оживляв явлене, стежив за миропорядком, обертаючи сонячне золоте кільце. Після християнізації Русі культ Перуна був замінений Іллею Пророком, а у фольклорній традиції - Іллею Муромцем і Єгором Хоробрим. Третя іпостась - Велес (пізніше Свентовіт) - спочатку був богом світла у західних слов'ян.[4]

Велесова книга говорить про велику таємницю триєдності Сварога - Перуна - Свентовита, сила якого пронизувала всі рівні життя, множила світи богів і людей владою любові. Святе знання давніх слов'ян мало, таким чином, деякими рисами монотеїзму, але при цьому мало багато спільного і з первісними формами релігії: тотемізмом, фетишизмом, анімізмом і магією.

Відичний світогляд слов'ян виявляє в собі риси древнього діалектичного натурфілософського вчення. Чорнобог і Білобог - два слов'янських божества-антагоніста, уособлювали в своїй боротьбі сили світла Яви і тьми Наві. Яв, «білий світ» - це поточний, то, що створено загальним справедливим законом Правью, і що в свою чергу творить людське життя силою любові. Все, що до неї, після неї і відхід від неї, - це нав, сила темна, пасивна, нетворча, яка зберігає і ховає досягнуте, символ «того світу».

Важлива риса способу життя і думки древніх слов'ян - уявлення про нерозривну єдність-родинного зв'язку, живуть з предками-праотцями і

богами, як умови гармонії світів: земного і небесного. Крихкість такого рівноваги відчувалася людьми і уособлювалася ними і битві Правди і Кривди.

Згідно Велесовій книзі, легендарних братів Кіа, Щека і Хорива - онуків Перуна, правомірно вважати не тільки засновниками Києва, якими вони представляються за пізнішими письмовими джерелами, але і міфічними прабатьками руського народу, що навчили його ковальській майстерності.

Кий - давньоруське «молот», «палиця». Стародавні слов'яни, як і багато інших народів, своїми родоначальниками вважали ковалів. Для світогляду древніх слов'ян був характерний антропотеокосмізм, тобто нерозчленованість сфер людського, божественного і природного, розуміння світу як ніким не створеного, світу - як вічно живого вогню, розмірено потухає і розмірено загорающогося.[30]

Безперервна боротьба і почергова перемога світлих і темних сил природи найбільш зримо відображена в уявленнях слов'ян про круговороті пір року. Його вихідною точкою було настання нового року - народження нового сонця наприкінці грудня. Це святкування отримало у слов'ян греко-римську назву – «коляда» (лат. Calendae - перший день нового місяця). Повну перемогу нового громовника над зимою – «смертю» в День весняного рівнодення справляли обрядом похорону Марени.

Архаїчні народні свята на зразок новорічних ворожінь, розгульне масниці, «русального тижня» супроводжувалися заклиналими магічними обрядами і були свого роду моліннями богам про загальне благополуччя, врожаї, позбавлення від грози і граду. Так, існував звичай в Ільїн день заколювати вигодуваних всім селом бика на честь могутнього Перуна.

До моменту прийняття християнства слов'янська релігія не встигла виробити строгих форм культу, і жерці ще не виділилися в особливий стан. Жертви родовим і небесним богам приносили представники родових союзів, а про контакти з нижчими демонами землі, про позбавлення людей від їх шкідливого впливу і про отримання від них різних послуг дбали «вольнопрактикуючі» волхви. Місце жертвопринесення - капище - не

перетворилося в храм навіть тоді, коли на ньому стали ставити зображення богів - ідолів.

При воцаріння у Києві Володимира Красне-Сонечко (до 1015) була проведена свого роду язичницька реформа. Прагнучи підняти народні вірування до рівня державної релігії, поруч зі своїми теремами, на пагорбі, князь наказав поставити дерев'яні кумири шести богів: Перуна зі срібною головою і золотими вусами, Хорса, Даждьбога, Стрибога, Семаргла і Мокоші. Відповідно до древніх легенд Володимир встановив навіть Людські жертвопринесення цим богам, що повинно було надати їх культу трагічний, але в той же час і дуже урочистий характер. Культ головного бога дружинної знаті - Перуна був введений в Новгороді Добринею (вихователем Володимира). Навколо ідола Перуна горіло вісім незгасимих вогнищ, а пам'ять про цей вічний вогонь збереглася у місцевого населення аж до XVII ст.[30]

До кінця язичницького періоду у зв'язку з розвитком дружинного війська похоронні обряди слов'ян стали складніше. З знатними русами спалювалася їх зброя, обладунки, коні.

Жодна культура духовно розвиненого народу не може існувати без писемності. До цих пір вважалося, що слов'яни до місіонерської діяльності Кирила (бл. 827 - 869) і Мефодія (бл. 815 - 885) не знали писемності. На думку ж деяких сучасних лінгвістів та істориків, Кирило і Мефодій були творцями, а лише реформаторами вже існуючої абетки, заснованої на грецькому алфавіті і що використовувалася при записі Велесової книги. Крім того, висловлено думку, що крім грецької, слов'яни мали і свою оригінальну систему листа: так звану вузлову писемність. Знаки її не записувалися, а передавалися за допомогою вузликів, зав'язаних на нитках, які замотували в книги-клубки.

РОЗДІЛ 2

ЯЗИЧНИЦТВО В СТАРОДАВНІЙ РУСІ І ЙОГО РОЛЬ В РОЗВИТКУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

2.1. Джерела реконструкції язичництва у давніх слов'ян

Осмислення давньослов'янської язичницької релігії, як феномену культури визначається радикальним характером соціальних змін в сучасному світі і пов'язаному з цим зростання інтересу до релігії і до вивчення світоглядних систем різних епох і народів. У зв'язку з цим академік Б.А. Рибakov підкреслював: «Слов'янське язичництво - частина величезного загальнолюдського комплексу первісних поглядів, вірувань, обрядів, що йдуть із глибин тисячоліть і які послужили основою всіх пізніших світових релігій» [33, с. 4].

В історії релігійних уявлень слов'ян, як і інших народів, виділяються дохристиянський і християнський періоди. Перший називається язичницьким, вся система дохристиянських вірувань - язичництвом, а нехристияни - язичниками.

Слов'яни довго зберігали тотемні уявлення, вірили в зв'язок між групою людей і яким-небудь видом тварин, рослин (тотем - тварина, рідше рослина, що є предметом релігійного поклоніння у деяких народів).

Багатообразному, різнорідному комплексу вірувань цілком відповідає різноманітний в своєму наповненні термін - «язичництво». Потрібно тільки відмовитися від його вузького церковного розуміння і пам'ятати про його повної умовності. Важливою деталлю слов'янського язичництва є те, що при зміні суспільно-політичного ладу, релігійні вірування не реформують кардинально, нові не замінюють старі, вони вплітаються в них, створюючи нове, більш широке вірування. До сотворений капищ та ідолів поклоніння відбувалося в гаях, які нарікалися священними, і інших місцях. Тоді поклонялися деревам, каменям, водам річок і т.д. Згодом поклоніння цим

загальних форм змінюється на появу певних богів, деякі з яких продовжували нести функції природних елементів, як боги, пов'язані з вогнем або вітром. Але поклоніння нижчим їх формам не йде в небуття, а продовжує існувати нарівні з ними у вигляді духів і нижчих божеств.

Поняття «язичництво» (від слова «мови», т. Е. Народи, племена) об'єднує принцип віри різних народів. Слов'янське язичництво розвивалося за різними напрямками: одні племена вірили в сили космосу, інші - в Рода (бога родючості, творця світу) і Рожаниць (богинь родючості), треті - в душі померлих предків і духів, четверті - в тотемних тварин (предків і захисників людини). [24, с.83]

Слов'яни шанували Рода, як Бога-Творця, подібно Єдиному Богу християн. Християни того часу, вважали Рода антагоністом свого Бога. У «Слові Ісаї пророка» його ототожнюють з Дияволом. Рибаків зіставляє Свентовита і Рода на підставі аналізу зображень Збруцького стовпи, що має тричастинне вертикальне розподіл і фалічний символіку. Цей стовп, пофарбований в Рудий колір життя, на думку Б.А. Рибаків, уособлення Єдиного (Рода). Однак Свентовита можна порівняти тільки з верхнім 4-ликим - як в описі очевидця розграбування Аркони Саксона Граматика в «Gesta Danorum» - зображенням на стовпі. Свентовита слід ототожнити з Білобогом. Це впливає з загальних функцій подавця благ і світла, а також таких свідочств: «Звідси злого бога Дияволом і Чернобогом, тобто Чорним богом, доброго же Белбога», тобто білим богом називали. Фігуру цього ідола, висічену в камені, можна понині бачити на Руян, на півострові Віттів, в народі іменується як Вітгольд, як би «Стародавній Віт» ... » (« Історія Каменської єпархії », XVII в.) « Зображення ідола Руяни, висічене на камені, можна бачити в селі Альтенкірхен, в притворі храму. більш схожого на жахливого злого демона, ніж на будь-якого бога; колишні жителі острова називали його Святовитом, нинішні ж Вітольдом ... »- повідомляє Давид Хітреус («Саксонська хроніка», XVI в). [8, с.31-32]

На думку Рибаківа, трьохлике зображення на нижньому ярусі стовпи - Велес. Таким чином, Збруцький стовп втілює єднання в загальному слов'янському роду: евгемеричних Богів слов'ян - вождів-прабатьків з Вишнього миру; їхніх нащадків, які померли і пішли до Велесу-Чернобогу в Нижній Світ слов'ян-пращурів; нарешті, їх «онуків» - наслідників, що живуть на Білому Світі в серединній Світі перед оком Святовита. [8, с.32]

У слов'ян існувало три складових світу: Прав, Яв і нав. Прав - верхній світ, так звані небеса, в той час, як нав - світ нижній, темний, підземний світ, їх можна було б ототожнити з раєм і пеклом відповідно, якби не одна суттєва але. Рай і Пекло - показники добра і зла. Добрі - наверх, злі - вниз. У слов'ян Світло і Тьма не є антагоністами, вони нейтральні по відношенню один до одного. В такому випадку, Рід просто не може бути ототожнюємо з Дияволом. Серед слов'янських богів хоч і були протиборства, також боги могли бути умовно добрими чи злими, але ці поняття сильно притягнуті. Тому як кожен бог, як правило, виконував кілька певних функцій, і навіть умовно злий бог міг мати в своєму арсеналі позитивна якість

Світлоносний Аполлон, звичайно, міг ототожнюватися ченцями з Антихристом, тобто Люцифером, основним противником біблійного Бога, і звідси його зіставлення з Родом. Але звертає на себе увагу, і те, що культ Аполлона ще в античності зв'язувався з Гіперборея, тобто землями на північ від Фракії і Скіфії. Це узгоджується з локалізацією культу бога богів слов'ян - теж володаря світла і провісника, подібного Аполлону, і дає підстави провести нові паралелі між Родом і Свентовітом, як іменами Єдиного у слов'ян, але в різні історичні періоди. [8, с.32] Східнослов'янське язичництво бере свій початок в надрах палеолетіческого ладу, і нові форми релігійних вірувань немає змінюють старі, а, химерно переплітаючись, співіснують.

Своєрідною сумішшю фетишизму і тотемізму, як найбільш ранніх форм релігійних вірувань, у східних слов'ян було шанування не живих предметів. Східні слов'яни поклонялися каменям, річках, озерах, колодязях, гаях і окремим деревах. Очевидно, що наділялися душею і особливими життєвими

силами камені, мали незвичайну форму - схожі на людей, птахів або тварин, в тому числі казкових. Стародавні слов'яни поклонялися камінню, бачачи в них опору, підстава світу, символ світової гори.

Але крім фетишистських ставлення до природи і спроб тотемічного ототожнення древнім слов'янам було властиве шанування різноманітних вищих і нижчих богів. Так, вже в епоху родового ладу у древніх слов'ян виникає культ предків. Цей культ будувався на переконанні, що життя людини продовжується і після фізичної смерті, але в іншій якості. А небіжчики продовжують впливати на життя земне, шкодячи або допомагаючи. [10, с.65-66]

Померлих предків вони ділили на батьків і мертвяків. батьки - предки, померлі природною смертю (від старості, хвороб, які загинули під час боїв з ворогами). Мертвяки - предки, які померли неприродною смертю (самогубці, п'яниці і ін.). Слов'яни вірили в те, що батьки допомагають живим з того світа, а мертвяки можуть нашкодити. У них існували два способи поховання померлих (трупоположение і кремація). У першому випадку небіжчиків ховали в землі, а в другому - спалювали. Слов'яни вважали, що після кремації тіла душа померлого швидше вознесеться на небо до своєї зірки. Для спалювання померлих і приношення жертв використовували вівтарі під відкритим небом, які називали крада (відповідає назві священної жертви на честь мертвих на санскриті). Також крадой іменували палаючий жертвний костер. [24, с.83]

Існувало поклоніння тваринам, які були священними. їх не можна було вбивати і вживати в їжу. Пізніше з'являються боги, здатні приймати вигляд того чи іншого звіра. Велес (Волос) - міг звертатися в будь-якого або майже будь-якого звіра, хоча найчастіше вважали, що улюбленими його звірами були ведмідь і вовк.

Особливий інтерес представляють боги, що втілювали не тільки явища природи, а й соціальне життя наших предків. За образним висловом І.Я. Фроянова, саме ці боги складали східнослов'янський Олімп. До них

відносяться Рід і Рожаниці, Перун, Волос (Велес), Сварог, Даждьбог, Стрибог, Хорс, Мокоша.

Існує ще ряд імен, до яких дослідники закликають ставитися з обережністю. Це: Ярило, Купала, Лель, Лад, Авсень, Коляда та ін. Ці імена, додані етнографією вже в XVII ст., Б.А. Рибаків вважає міфологічними і всього лише іменами. [10, с.66]

Всі ці імена є скоріше назвою свят в річному циклі слов'ян, такі, як Купала і Коляда - свята літнього та зимового сонцестояння, з іншими - то ж.

Є згадки про таких богів, як Хорс і Симаргл, але їх функції до кінця не ясні. Однак, є версія, що ці імена іранського походження, що може бути правдою. Хорс, якщо вірити, що це ім'я походить від іранських мов, означає - «сяюче сонце» і його функцією стає - сонце втілене. З Симарглом складніше, коли ми читаємо про богів в «Повісті временних літ», яких князь Володимир включив в своїй спрощений пантеон ми не знаходимо там бога з ім'ям Симаргл, зате там є «вірують ... і в Сима і в Рьгла (Ерьгла) ». У пізніх джерелах зустрічається вже одне ім'я.

Згодом, після християнізації, верховні божества стали зникати з духовного життя слов'ян, хоча складно було, разом винищити цілу релігію, тому є відомості про те, що багато боги слов'янського пантеону стали християнськими святими. Так, проводять паралелі між Велесом і відразу декількома святими, які розділили його функції - Микола Чудотворець, святий Власій (схожість простежується також в близькості імен). Перуна стали ототожнювати з Іллею-пророком, який в Ільїн день (вважають, що колись це був Перунів день) їхав по небу на колісниці і метав громи і блискавки.

Крім цього, повного винищення вдалося уникнути нижчим божествам і дрібним духам. Ймовірно, християнізація не чіпала їх, тому що вони не представляли вже сильною загрози. До того ж, їм не присвячувалося великих ідолів і капищ, їм поклонялися всюди - і в будинку, і в гаях, і на річках. це всі становило повсякденне життя слов'ян і не могло піти в небуття разом, до того

ж віру в нижчих божеств, а також духів контролювати було складніше. Деякі з них, однак, під впливом християнізації замість позитивних образів придбали негативні якості. Ці духи і божества дійшли до нашого часу в міфах і народних переказах. Вони зуміли співіснувати з християнством і вплестися в нього, таким же чином дійшли до нас і деякі прикмети (наприклад, погодні).

Була висунута версія про монотеїзмі древніх слов'ян.

Одним із доказів, що йдуть до неї, є записи з руссковізантійських договорів. Там, перед іменами Перуна і Велеса згадується: коли росіяни кажуть про клятву, вони кажуть, що «мають клятву від Бога», не даючи цьому богу імені.

Але ці записи існують тільки в «Повісті временних літ», яка датується дванадцятим століттям, в той час, як договору, про які йде мова, мають дати 944 і 971 років, тобто ще до прийняття християнства, а «Повість» писалася після його прийняття. І що особливо важливо - православним монахом. Є припущення, що ці договори є перекладом з грецького мови на старослов'янську мову. Але мова йде вже про мову, що з'явилися після прийняття християнства. На утриманні «Повісті» могло позначитися вплив християнства, до того ж, використовуючи стару релігію, було б дивно, якби всі тексти дійшли до нас в оригінальному вигляді. Таким документам можна довірятися повністю.

Деякі автори, які дотримуються теорії монотеїзму древніх слов'ян висувають додаткову умову: слов'яни були вогнепоклонниками, подібно зороастрийцям.

Але що нам відомо про Бога-Творця східних слов'ян, земним символом якого був Вогонь? Тільки те, що донесли до нас нечисленні письмові та археологічні пам'ятники. Назвемо лише деякі відомі нам характеристики східнослов'янського Бога-Творця: Богом клянуться при укладенні міжнародних договорів, до нього звертаються з молитвами про порятунок життя і з проханнями про урожай. [19,17]

Клімов пише: «Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що стародавні русі вважали Бога-Творця джерелом життя, гарантом справедливості і дотримання договорів, вищим суддею всіх вчинків, скоєних людиною на землі. Саме тому Ярославна в «Слові о полку Ігоревім» звертається з молитвою плачем до світлого-пресвітлому Сонця». [19, с.17]

Говорячи про те, що головним богом, богом-творцем, є бог втілення сонця, автор посилається на «Слово о полку Ігоревім» і уривок з плачем Ярославни, згадуючи, що вона звертається до «світлого-пресвітлому Сонця». Але, якщо ми візьмемо текст з «Плачем», ми побачимо, що Ярославна також звертається до вітру, до ріки Дніпра і, як згадувалося вже - до сонця. Тобто дане доказ з вирваним лише одним уривком з контексту можна спростувати.

Віщання літописів, знахідки археологів, записи стародавніх повір'їв і звичаїв дозволяють буквально по крихтах відтворити складну і оригінальну релігійну систему східних слов'ян. Вчені-слов'янознавців пишуть, що він здавався їм схожим на велике яйце. Посередині слов'янської Всесвіту, подібно жовтку, розташована сама Земля. Верхня частина «Жовтка» - наш живий світ, світ людей. Нижня "спідня" сторона - Нижній Світ, Світ Мертвих, Нічний Світ. Коли там день, у нас панує ніч. Як не дивно, але, випадковість це чи ні, древні слов'яни мали уявлення про форму Землі і зміні дня і ночі.

Навколо Землі, подібно яєчним жовтків і шкаралупі, розташовані дев'ять небес (дев'ять - тричі три - священне число у самих різних народів). ось чому ми досі говоримо не тільки «небо», а й «небеса». Кожне з дев'яти небес слов'янської міфології має своє власне призначення: одне - для Сонця і зірок, інше - для Місяця, ще одне - для хмар і вітрів. Сьоме за рахунком наші предки вважали «твердю», прозорим дном небесного Океану. Там зберігаються запаси живої води, невичерпне джерело дождей. [27, с.76]

Як і в багатьох інших стародавніх релігіях, слов'яни описували пристрій світу, ще й як древо. І асоціація з яйцем дуже схожа на асоціацію з Деревом Миру по розташуванню світів.

Світове Древо схоже на величезний розлогий дуб. Однак на цьому дубі зріють насіння всіх дерев і трав. Це дерево було дуже важливим елементом давньослов'янської міфології - воно пов'язувало всі три рівня світу, простягалось своїми гілками на чотири сторони света. [27, с.76]

На самій верхівці Світового Древа розпорядженні дев'ять небо, на якому знаходився міфічний острів Ірій.

На цьому острові жили міфічні істоти. Такі як три птаці: Сирін, Алконост і Гамаюн. Іноді ці птахи спускалися в світ людей. Сирін - небезпечна птах, він міг співати про прийдешні радощах, але люди, що чують його спів, могли зійти з розуму. Алконост співав сумні і радісні пісні, оплакуючи пішли. А Гамаюн - птах-вісник, він знає про все на світі. Також на цей острів, на відпочинок йшли боги, на ньому мешкали предки всіх звірів.

Для богів створювалися культові споруди, капища, ідоли. Проводилися обряди, язичництво щільно стикалося з поняттям «магія» в існуванні заклинань і змов, а також спеціальних людей, які займалися цим.

Дореволюційні вчені, першими почали заглиблюватися в історію Стародавній Русі, вкрай негативно відгукувалися про дохристиянських віруваннях своїх предків. Їх відгуки були різання, що також можна пов'язати з тим, що дореволюційні дослідники ґрунтувалися в основному на письмових джерелах, які, як нам відомо, були залишені вже після християнізації і часто несли в собі негативну оцінку і різні «повчання проти язичництва». Вони ж кажуть про слабкий розвиток язичницької віри, приводячи в докази відсутність у предків храмів, жрецького класу та ін.

Пізніше, радянські історіографи долають упередження на адресу слов'янської давнини в області релігії, і об'єктивно оцінюють культуру і віру наших далеких предків. Це відбувається не тільки в зв'язку зі зміною влади і політичною ситуацією в країні, в першу чергу це відбувається внаслідок розвитку археології. За короткий час вченим вдається в корені змінити уявлення про Давню Русь завдяки археології. при розкопках були знайдені капища, святилища древніх слов'ян, і інші елементи культурного і релігійного

спадщини наших предків. Ці докази в корені спростовують переконання дореволюційних дослідників і дають нам можливість на власні очі побачити, як жили наші предки.

Зробивши висновок про високий рівень духовного розвитку східних слов'ян напередодні прийняття християнства, Б.А. Рібаков переконливо довів наявність у них відокремленого і впливового жрецького стану, без якого неможливо було б ні будівництво таких складних культових споруд, як язичницькі храми в Києві, Новгороді та ін., ні організація жертвоприношень і релігійних служб. Досліджуючи структуру жрецького стану, він прийшов до висновку про її складної багаторівневої ієрархії.

Ці висновки отримали підтвердження під час археологічних розкопок, зроблених Б.А. Тимощук і І.П. Русанової в районі Медобори. Там був відкритий великий храмовий комплекс, на території якого знаходилися не тільки культові пам'ятники, але і невеликі келії-житла, призначені для постійного проживання служителів культу - жерців. [19, с.15]

На існування у східних слов'ян жрецького класу вказують не тільки археологічні розкопки, а й письмові джерела. У записках Ібн-Руста йдеться про те, що у слов'ян є знахарі, які можуть наказувати царю, наприклад, коли і яку принести жертву. В данному випадку, ймовірно, йде прямий переклад, мандрівник з Азії вживає зрозумілі йому терміни. Ми не раз могли чути, що слов'янських жерців прийнято називати волхвами, але також, нам відомо, що волхви могли і лікувати. Ймовірно, Ібн-Руст говорить саме про жерців, тобто, як про окремому класі.

У полабських (західних) слов'ян також існувала жрецька каста, і підтвердження цьому ми знаходимо в більшій кількості джерел. Титмар повідомляє, що скільки племен в кожному краї, стільки і святинь, яким вони поклоняються. Серед них першість належить Ретре. Всі племена мали своїх богів, а також власні капища, святилища і священні гаї. Кожне божество покровительствовало певної місцевості. [3, с. 101]

Хроніст повідомляє, що для охорони храму в Ретре лютичи створили особливу касту жерців (Тітмар називає їх «*ministri*»). Жерці мали привілеї: тільки вони мали право сидіти, коли всі інші стояли. У їх функції входили ворожіння, в тому числі і за допомогою коня, якого язичники шанували як освяченого богом. Якщо в результаті гідний випадали щасливі знамення, то це вважалося добрим знаком. Оскільки жерці були ініціаторами об'єднання племен лютичів, то їх головне святилище мало величезний авторитет. Міць Ретри була підкріплена наявністю великих скарбів, збирають не тільки з підвладних територій, а й в якості добровільних дарів з навколишніх племен. Жерці Ретри мали власну гвардію, що складається з добірних воїнів, подібно руянської дружині Святовита, що належить храму Аркони. [3, с.103]

Можна сказати, що жерці стояли трохи вище правителів племен. Якщо жрець при ворожінні виносив вердикт, що військовий похід не увінчається успіхом - правителі відмовлялися від затії, і в першому і в другому випадку вони приносили жертву ідолу. Жречництво у лютичей поділялося на вище і нижче, причому останнє (Знахарі, ворожки, цілителі) комплектувалося з простолюдинів. верхні ж шари каст жерців поповнювалися виключно вихідцями зі знатних сімей. До компетенції язичницьких жерців входило не тільки відправлення культу, а й ворожіння, за допомогою якого вони чинили сильний тиск як на окремих людей, так і на вирішення важливих питань зовнішньої та внутрішньої політики союзу лютічей. [3, с.103]

Жерці культових центрів (міста Ретра, Аркона і Щецін) також мали влада і могли чинити тиск на всіх інших представників місцевих культів. Тобто, можна припустити, що жерці цих міст-святилищ були керівним шаром над усіма іншими жерцями і культами свого краю. Однак, під час християнізації, жерці жорстоко розправлялися з представниками християнських священнослужителів (згадуються жерці Радігощ), що спричинило за собою негативні наслідки. І замість посилення могутності каст жерців, спочатку такі методи привели до міжусобиць, а потім до крупному воєнному походу європейців на Радігощ. Внаслідок чого останній

припинив своє існування і до цих пір не знайдений під час археологічних розкопках.

Слов'янські боги зображувалися у вигляді дерев'яних або кам'яних статуй, які називалися ідолами, або бовдурами. У жертву їм приносили тварини, злаки.

На час прийняття християнства у східних слов'ян, мабуть, закінчувався процес формування пантеону богів з Перуном на чолі, що свідчить про дуже високому ступені розвитку язичницької релігії. Відомостей про організацію культу богів дуже мало. Передбачається, що його хранителями були жерці.

В останні десятиліття археологами виявлені залишки язичницьких храмів і культових споруд. Це численні святилища, споруджені серед лісів і боліт. Одним з найбільш значних споруд такого роду є святилище Перуна біля Новгороду. Об'єктом поклоніння у східних слов'ян були священні дуби, пов'язані з культом бога Перуна.

Найважливішою частиною язичницьких культів були свята і ритуальні бенкети, які супроводжувалися культовими танцями і співами.

У слов'ян існував культ предків, які і в загробному житті стежили за своїм родом і допомагали йому. Характерним для східних слов'ян було шанування ними природних об'єктів - річок, озер, колодязів, струмків, боліт. Духам-зберігачам їх приносили жертви. В письмових джерелах з XI століття згадуються берегині з Переплуття, русалки, вила, а також будинкові, лісовики, упирі, злидні та інші духи-демони. Русалки і мавки більш пізнього часу - це душі дівчат, які померли або потонули.

У лісах жили лісовики і лісові русалки (мавки), в болотах - потвори та інші духи. Хранителем будинку вважався домовик. Всі ці істоти були пов'язані з духами померлих предків, будучи їх конкретним втіленням.

У праслов'ян та у слов'ян до прийняття християнства був поширений звичай спалювання небіжчиків. Залишки спаленого тіла погребались в урні або ямі, викладеної камінням на місці багаття.

Протягом другої половини 1 тисячоліття на території Європи поширюється християнство. Після Візантії і Риму християнство приймають франки. У IX ст. християнство приймають південні слов'яни, в X ст. - східні і західні. Після прийняття християнства почався процес взаємодії його з язичництвом. Християнство іноді витісняло язичницькі погляди і звичаї, але частіше поєднувалося з ними. У християнській і язичницькій релігії було чимало спільних і дуже істотних рис: уявлення про верховному бога як про творця і владки всього суцього; віра в існування безлічі другорядних сил, які управляють різними явищами природи; віра в існування загробного світу.

На підставі цього подібності і внаслідок неможливості насильно і негайно замінити одну релігію інший почалося, з одного боку, насичення християнства елементами язичництва, а з іншого - проникнення в традиційні вірування християнських понять. Традиційна духовна культура слов'ян перетворювалася з часом в комплекс вірувань, в якому переплелися і елементи стародавнього язичництва, і елементи християнської релігії. Древнє язичництво, збережене в християнстві, багато в чому визначило особливості духовної культури слов'янства.

Ми бачимо, що культура наших предків не була примітивна, що сама релігія була дуже розвиненою. А в деякій мірі, князь Володимир у 980 році намагався привести релігію до подоби монотеїзму. Чи розумів він, що намагається створити паралельну християнству нову гілку, ми не можемо знати, але спрощений пантеон повинен був стати єдиним для слов'янських племен. для того, щоб вони могли поклонятися основним богам і між ними не виникали чвари на релігійному ґрунті, чий бог найголовніше.

Ми можемо зробити висновки, що релігія мала велику розвиненість в зв'язку з існуванням цілих храмів і храмових комплексів, а також класів священнослужителів культу.

2.2. Давньоруський пантеон

Як уже згадувалося вище письмові джерела з російської язичницької міфології в основному всі християнські. На Русі не було комплексу сказань про слов'янських богів, такого як наприклад в міфології грецької або скандинавської (саги). Не було у нас і своїх Гомера і Овідія, які змогли б перекласти міфологію на мову поезії та прози, і таким чином популяризувати її, тому крім іншого ми черпаємо знання про давньоруських богів з усної народної творчості. Крім цього існує ще численні записки очевидців - християнських, арабських чи єврейських (хозарських) мандрівників, що склали мемуари про побут і звичаї Древньої Русі. На жаль, на сьогоднішній день невідомо жодного власне російського письмового джерела, створеного в епоху, що передує хрещенню Русі. Навіть найперший історичне джерело - Повість временних літ датують саме раніше XI століттям, раніше нього немає нічого, ніяких письмових свідчень.

Як зазначалося для вивчення язичництва вченим доводиться залучати весь спектр доступних їм джерел - етнографічних, фольклорних, археологічних, але використання їх в синергії (а тільки так і можливо їх застосовувати) призводить до появи численних методологічних проблем, різниці трактувань, взаємозамінності різних феноменів і т. п. Долаючи подібні труднощі, історична наука все ж прагнути вибудувати комплексний підхід до категоризації пантеону слов'янських богів, що їй погано-бідно вдається.

Всі народи знають найпершого бога - це живий, витворюючи думкою, нескінченний в часі і просторі Всесвіт. Космос один, і, одночасно, його нескінченно багато. В «Книзі Велеса» записано: «Бог - єдиний, і множинні. І нехай ніхто не поділяє того безлічі і не говорить, що ми маємо багатьох богів».[28] Все, що існує, - лише мала Його частина. І у Нього безліч імен. Стародавні руси і слов'яни знали його як Всевишнього, іноді скорочуючи ім'я до Вишнього, або ще простіше - до Вишня. Інший арійський народ, індійці,

називали бога - Вішну. Саме Всевишній створив своєї думкою Золоте яйце, з якого вийшов його син - Рід. Цей бог почав створювати видимий світ.

Б.А. Рибаків зазначив в слов'янському язичництві кілька пластів, як би змінюють один-одного. Ці пласти можна порівняти з історичними епохами існування слов'янської міфології, яка, на думку, вченого є воспреемніца міфології єгипетської і грецької. Сполучною ланкою між цими епохами виступають Рід і рожаниці - божества долі і родового єдності. До цього моменту в російській мові збереглося стійке вираз «на роду написано», яке досить точно передає призначення цих язичницьких феноменів. Рід і Рожаниця часто викривали в церковно-слов'янській літературі, оскільки обряди їх вшанування зберігалися протягом всієї християнської ери на Русі. У російській Требнику XVI століття, який використовувався священиками як свого роду програма контрольних питань на сповіді, є таке питання для жінок: «варили чи каші в день Різдва Христового». Звичай «варити каші», куті або пекти пироги і приносити їх до церкви наступного дня після Різдва - приклад російського двовір'я. Кашами і хлібами вшановували саме рожаниц, які опікувалися долю новонародженого, відповідно для російських того часу було більш ніж хорошим приводом умилювати язичницьких божеств відразу після народження немовляти-Христа. Церква намагалася засуджувати, а де могла і забороняти подібні обряди, але вони, тим не менш, залишалися в культурі повсякденності російського селянства.

Все, народжене Родом, до сих пір несе в собі його ім'я: природа, батьківщина, батьки, родичі, джерело, народ.

Рід - суцільний, єдиний, прабатько богів і творець світу. На початку часів світ перебував у темряві. Але Всевишній явив Золоте Яйце, в якому був укладений Рід - Батько всього суцільного. Рід народив Любов - Ладуньку і, силою Любові зруйнувавши свою темницю, породив Всесвіт - незліченна безліч зоряних світів і наш земний світ.

Син Всевишнього розділив світ на три частини: верхній, середній і нижній. Верхній знаходиться в небесах. Там живуть боги, які правлять

людьми. Вони чинять правильно, і тому населені небеса називаються Прав. Нижче розташований людський світ, який ми явно бачимо. Він нам явив богами, і тому його ім'я - Яв. Нижній - світ минулого. Туди йшли предки. Це - нав, світ духів, тіней. Звідти прилітають мани і погані сни. Наші предки вихідців з Того світу називали «навими» людьми.

Кожен ярус мав цифрове позначення (1,2,3) і символізувався птахами (небо), вовком і ведмедем (земля) і змієм (підземний світ). Нижній ярус включав в себе кілька частин, проникнути під землю і повернутися назад можна було через колодязі, річки, озера і моря.

Навіть після хрещення Русі, через сотні років, слов'яни продовжували щорічно 8 вересня влаштовувати бенкети на честь великого бога Рода. Та це й зрозуміло: ніхто не бажав уславитися Іваном, не пам'ятають споріднення свого!

Треби Роду досі неусвідомлено приносять у вигляді «великодніх» яєць на могили предків. Особливе вшанування Рода припадає на 21 квітня (православний Родіон-ледолом). Свято це називається по-поганському Радогоща. (Ради гостям).

Безсумнівно, що слов'янське поняття, позначене словом Рід, включало в себе ідею родючості, урожаю (на це вказують слова з коренем «рід» - «пик»). Для слов'ян, що займаються землеробством, було цілком природно поєднувати в одному понятті долю і врожай, бо їхня доля прямо залежала від врожаю. Тому, Рода треба розцінювати як дуже значне божество родючості, яке веліло землею.

Рід, за поняттями слов'ян, об'єднує добро і зло, любов і ненависть, життя і смерть, створення і руйнування. Всі інші боги є його проявом. Часто з поняттям Рода слов'яни пов'язують Всесвіт.

За уявленнями давніх слов'ян, з вірою в Рода і Рожаниць з'єднувалася ідея долі, приречення. Випадковості, які чикають на людину, не могли не вражати його фантазію. Все, що ні траплялося з ним, пояснював впливом добрих чи ворожих сил, що діють на нього ззовні. На думку древніх, життя, з

усіма її радощами і бідами, вже наперед визначалася при самому народженні немовляти. На такий зв'язок Роду і Рожаниць із судьбою вказує народна приказка: «Так йому на роду написано!»

Рожаниці - в слов'янській міфології давні божества життя і родючості. Хто такі Рожаниці? І чому їх дві? Мабуть, тому, що в житті у кожної людини є як щасливі, так і нещасливі миті. Першими відає Частка, другі насилає її похмура сестра - Недоля. Іноді говорили, що невдаха народився під нещасливою зіркою, а везунчик - під щасливою.

Можна згадати античних Мойр, з якими часто зіставляють Рожаниць: адже Мойри - богині долі людини були дочками Зевса і Феміди. Зевс велів світом, а Мойри висловлювали волю богів, пасма нитку життя або обриваючи її в призначений термін.

Рід народив Сварога - Великого Бога, який довершив творіння світу. Від нього пішло безліч інших богів і богинь. Зараз же важливо зрозуміти, що Всевишній, Род, Сварог і всі наступні боги, герої і люди не були незалежними від батьків, родичів і один від одного. Головна особливість слов'яно-руської віри в тому й полягала: все в світі єдино - боги і природа. І люди, називали себе онуками, але ніяк не рабами богів. Тобто люди і боги були кровними родичами, а не чужими один одному створіннями.

Сварог - бог вогню, спочатку пов'язаний з сонцем. Атрибутами його були кінь, списи і величезний веpr, що виходить з моря.

З священної мови арійців санскриту, слово «сварог» перекладається як «ходить по небу». У давні часи їм позначали денний шлях сонця по небу, потім їм стали називати небо взагалі, небесне світло. Іншими словами, син Рода бог Сварог - це Отець Небесний. Іноді його називали просто Бог. Сварог зварганив (зварив, створив) землю. Він знайшов чарівний камінь Алатир, вимовив магичне заклинання - камінь виріс, став величезним біл-горючий каменем. Бог спінив їм океан. Загусла волога стала першою сушею.

Сварог навчив людей готувати (творити) з молока сир і сир, які колись вважалися священною їжею, даром богів.

Бог створив і Синю Сваргу - країну в небесах, де живуть наші славні предки. Яскраві зірки - це їх сяючі очі, якими діди і прадіди дивляться з небес на наші земні справи. «Зварганити» до сих пір значить - чудесним, майстерням чином створити. Варити і «варганити» можна тільки за допомогою вогню і води («вар» - з санскр. Вода). Сварог - джерело вогню і його володар. Він творить не словом, не магією, а руками, він створює матеріальний світ. Він дбав про людей: дав їм Сонце-Ра (звідси наше слово радість, веселка, Расея) і вогонь, на якому можна було приготувати їжу і у якого можна було зігрітися в люту холоднечу. Сварог скинув з неба на землю плуг і ярмо, щоб обробляти землю; бойову сокиру, щоб цю землю захищати від ворогів, і чашу для приготування в ній священного напою.

Дажбог (Даждьбог) - син Сварога, божество, пов'язане з сонцем, покровитель давньоруської народності, щедрий подавець благ людям. Дажбог посилає з неба тепло і стежить за зміною пір року, відправляючи соловейка замикати зиму і відмикати літо. Ідея походження людей від сонця отримала відгук у "Слові о полку Ігоревім", де російські називаються онуками Дажбога.

Дажбог - Дабь, Радегаст, Радігош, Сварожич. Це різні варіації імені одного і того ж бога. Відзначимо, що корінь «радий» позначав у слов'ян сонячне світло, звідси і «веселка» - сонячна дуга. Того ж «сонячного» кореня і слово «радість». «Радість» - тобто - променями сонця дана.

Хорс - божество світла, що потрапило на Русь, мабуть, через сарматські і аланские впливу і невідоме у інших слов'ян. Його ім'я походить від іранського слова «світло». Хорс згадується в «Слові о полку Ігоревім», проте точний сенс його культу невідомий. Деякі дослідники пов'язують Хорса з сонцем, а інші з місяцем.

Хорс і Даждьбог співвідносяться як грецькі Геліос та Аполлон. При цьому Хорс ніколи не з'являвся один, а завжди в компанії з іншими богами. Не може, наприклад, сонце бути без денного світла, тому Дажбог і Хорс завжди поруч. Але одних тільки світла і сонячного тепла для гарного врожаю

недостатньо, потрібен ще й дощ, а вже це пряме справа інших богів. Подує Стрибог, нажене Перунові хмари, той гримне, спалахнуть блискавки і проллється небесна волога на поле. І тоді буде хороший урожай. В «Повісті временних літ» розповідається, що зображення Хорса стояло в Києві на пагорбі в числі найголовніших богів. Ідол стояв на змії, маючи в одній руці меч, а в іншій - вогненний промінь.

Ярила - бог родючості, продуктивної сили. Назва походить від кореня «затятий». Свята Ярила, з яких найвідоміший - День Івана Купала - супроводжувалися несамовитими танцями, іграми та бенкетами всю ніч навколо багать на пагорбах. Тут часто сходилися юнаки і дівчата перед весіллями.

Велес (Волос) - «скотий бог» - покровитель домашніх тварин і землеробства, бог багатства і достатку. Як господар звірів олицетворявся образі ведмедя. У слов'ян існував звичай залишати в дар Велесу незжатиими кілька стебел хлібних злаків, званих «Волосовой борідкою». У «Слові о полку Ігоревім» «Велесова онуком» названий великий співак Боян, що може відображати зв'язок культу Велеса з обрядової поезією.

Велес - бог худоби, торгівлі та багатства. У його руках зображувався ріг тура - своєрідний ріг достатку.

Коляда. Ім'я цього слов'янського бога, мабуть, відомо всім, адже від Святвечора до самого Велесова дня від хати до хати ходили ряджені колядники і співали особливі пісні - колядки.

Але ось хто ж такий цей Коляда, що означає його ім'я і чому його свято припадає на день зимового сонцестояння, ніхто не знав. Висловлювалися різні припущення, що, Коляда - стародавній бог веселих застіль, що ім'я його утворено від слова «коло» (коло), що колядки, можливо, мають якесь відношення до чаклунства. Шкода, що люди забули великого вчителя життя. У давнину ім'я Коляди завжди згадувалося поряд з ім'ям дахові. Їх звали малими творцями, на відміну від великих творців - Рода і Сварога. Коляда

почав вчити забутого ведическому знання. Це було третє божественне одкровення людям.

Перший закон життя дав Рід. Суть його полягає в тому, що життя нескінченне і всюдисуща. Людина, повинен уникати Зла і Темряви.

Другий закон життя дав світові Велес. Це рух людей від Темряви до Світла, за рухом Сонця.

Третій закон повідав людям Коляда. Він розповів присутнім навколо нього мудрецам про Великий Коло Сварога, про День і Ніч Сварога, а також заснував перший календар (назва його означає «Коляди дари»). Коляда вивів людей за межі миттєвого існування.

Перун - шанований як верховне божество громовержець, близький до інших таким же общеиндоевропейское богам (Зевс греків, Індра індусів, Тор скандинавів, Перкунас балтів). Грозний покровитель воїнів, озброєний сокирами, палицею, камінням і стрілами (уособлення блискавок), Перун представлявся в образі вершника на коні або колісниці, який вражає змеевидного ворога. Ідоли Перуна ставилися найчастіше в дубових гаях. Ритуали культу Перуна мали на меті викликання дощу. (Див. Докладніше в статті Бог Перун.)

Стрибог - бог, який згадується «Слові о полку Ігоревім»: тут вітри названі Стрибожьими онуками, які стрілами віють з моря.

«І славили ми ... Перуна і Стрибога, які громами і блискавками беруть верх. А Стрибог також вітрами лютує по землі.». «Книга Велеса», Рід 1, 2: 7.

Дійшли до нас свідоцтва про слов'янських богів, що знаходять роз'яснення в народних казках і піснях, зводяться до боротьби світлих і темних сил природи, родючості з безпліддям, літа з зимою, світла з темрявою, життя зі смертю, ява і нав (інь і янь), Белбога з Чернобогом. Слов'яни ділять весь світ на дві половини: добру і злу або дружню і ворожу людині. Кожну з них уособлює свій бог.

Чорнобог - у західних слов'ян - злий бог, який приносить самі нещастя і протиставляє доброму Белобогу.

Білобог - божество, яке за деякими туманним відомостями прочитав у західних слов'ян. Як уособлення світового добра Білобог противопоставлявся злому Чернобогу. Слов'яни вірили, що Білобог уважно спостерігає за всім, що відбувається внизу, на Землі. У казках його зображували старцем з довгою білою бородою в білому одязі, який ходить з палицею в руках по дрімучих лісах і виводить звідти на вірну дорогу заблукалих подорожніх.

Пізніше, в православ'ї Білобог трансформувався в образ святого Георгія, який став втіленням перемоги сонця над темрявою, переможцем злих сил, захисником народу.

Лада - слов'янська богиня любові і краси. Іменем Лада стародавні слов'яни називали не тільки початкову богиню любові, але і весь лад життя - лад, де все повинно було гаразд, то є добре. Всі люди повинна вміти ладнати один з одним. Дружина називала коханого ладо, а він її - Ладушки. «Лади», - говорять люди, коли вирішили якусь важливу справу, а в давнину Ладник називали домовленість про посаг: лади - заручини, ладіло - сват, ладканя - весільна пісня.

Лель - згадуваний у деяких польських і російських письменників слов'янський бог кохання, якого насправді, мабуть, не існувало. Лель був вигадкою штучно створеної «кабінетної міфології».

Мокоша - богиня родючості, мати врожаїв, має 12 річних свят, іноді зображена з рогами (по всій видимості культ Мокоші - і Місячний культ, тоді свят 13). Характерний жіночий рогатий головний убір носили ще в 19-му столітті на народних святах. Крім того, Мокоша - богиня чаклунства і господиня Переходу з цього світу в світ Інший, володарка Дикої природи.

Марена - шанована у західних слов'ян богиня смерті. З настанням весни солом'яне опудало Марени топили, розривали або спалювали, що повинно було забезпечити врожай.

Свентовіт - бог західних слов'ян, близький до східнослов'янського Перуну. Він пов'язаний з війною і перемогами і має своїми атрибутами меч, спис і бойовий прапор. Центром поклоніння Свентовиту був чотирехстолпний

храм в балтійському місті Аркона. Білий священний кінь при цьому храмі щоранку опинявся покритим брудом: слов'яни вірили, що вночі він виїжджав для боротьби з ворогами. Ідол Свентовита мав чотири голови. Оракул при храмі давав пророцтва на майбутнє.

Семаргл - божество з неясними функціями, але, мабуть, колишнє в Стародавній Русі досить важливим: його ідол стояв у Києві до хрещення Володимира серед семи або восьми головних богів. Ім'я Семаргла деякі вчені роблять від слова «Семіглав», інші ж пов'язують його з міфічної іранської птахом Сенмурв.

Триглав - могутнє триголовим божество балтійських слов'ян, чії голови символізували владу над трьома царствами - небом, землею і пекла. Триглав вважався провісником майбутнього. У його ідолів відбувалися ворожіння, при яких вороного коня тричі водили через дев'ять покладених на землю копій. У південних і східних слов'ян Триглаву, можливо, відповідав Троян.

Троян - бог, відомий з «Слова о полку Ігоревім». Російська земля тут названа «землею Трояна»; міфічний співак Боян досягає поетичного натхнення, «нишпорячи по стежці Трояна». Виявом «століття Трояна» тут позначається язичницький період історії Древньої Русі. У сербів Троян - вже не бог, а нічний демон, який відвідує свою кохану по ночах і залишає її, коли коні з'їдають весь корм, а півні співають на світанку.

Ще раз підкреслимо той факт, що про всі богів слов'янського пантеону ми дізнаємося в основному їх християнських джерел, зокрема з Повісті временних літ. Записані легенди про Перуна та інших богів з'являються набагато пізніше. Пов'язано це з тим, що слов'янська мова, на якому писали перші книжники вважався священним мовою російської Церкви, оскільки на ньому говорили і його принесли на Русь перші слов'янські подвижники - Кирило і Мефодій. Відповідно, описувати на ньому «поганські» звичаї і «поганських» богів перші російські книжники не наважувалися. Так у них і в принципі не стояло такого завдання. Наприклад, завданням Нестора було вивести історію російської землі з космогонічного початку взагалі всієї землі,

тобто від «мов», що розсіялися після Всесвітнього потопу, а також віднести її до єпархії одного з апостолів (в даному випадку був обраний Андрій Первозванний). Природно, що в той час вплив власне народної культури, яка сповідувала язичництво і анімізм на розвиток нації заперечувалося. І тільки в період Новітньої історії цей вплив було визнано фундаментальним.

2.3. Нижча міфологія

Крім богів давньоруське язичництво багато на представників нижчої міфології, всіх цих русалок, мавок. Сили природи і їх покровителі - леші, водяні і польові існували нарівні з богами-покровителями атомсферних явищ. До нижчих міфологічних сутностей відносяться і люди, наділені демонічними властивостями - відьми, вештіці, мори, чаклуни, чорнокнижники. Також різноманітно предствалені всілякі демони хвороб, в тому числі і хвороб худоби, чорти, біси, демони долі.

Домовик - це душа будинку, покровитель будівлі та що в ньому людей. Домовик влаштувався жити в підпіллі, під піччю. Він представлявся у вигляді маленького дідка, схожого обличчям на главу сім'ї. До вподоби він - вічний клопотун, буркотливий, але турботливий і добрий. Люди намагалися підтримувати з Домовим добрі відносини, піклуватися про нього як про почесне гостя, і тоді він допомагав утримувати будинок в порядку і попереджав про загрожує нещастя. Переїжджаючи з будинку в будинок, Домового завжди за допомогою змови запрошували переїхати разом з сім'єю. Який мешкав у сусідньому з людиною Домовик - найдобріший з «малих» божеств. А вже безпосередньо за порогом хати "свій" світ ставати все більш чужим і ворожим.

Дворовий - це господар двору, він вважався вже трохи менше доброзичливим, ніж Домовик.

Овинник - господар клуні - ще менше, а Банник, дух лазні, що стоїть зовсім збоку, на краю двору, а то і за його межами - просто небезпечний. У

давнину слово "нечистий" означало зовсім не щось гріховне або погане, а просто менш священне, більш доступне дії недобре налаштованих по відношенню до людини сил.

Луговик. Дух лугів, народним уявленням, мальованої як маленький зелений чоловічок в одязі з трави, який допомагає косити трави під час сінокосу. Вважається дитям Полевика. Луговик буває дуже сердитим, коли покіс прогавлять - жене траву в буйний ріст і так заплітає її, що не зрізати, не розірвати; а то і сушить траву на корені. Якщо ж прийдуть косарі на такий покіс - коси рве.

Полевик. Коли почали розчищати лісу й до розорювати землі під поля, пасовища і нові угіддя, негайно входили в зіткнення з іншими "малими" божествами - польовиком, за народними уявленнями, покликаним охороняти хлібні поля. Коли хліб поспіє і селяни починають тиснути або косити його, польовика біжить від помахів серпа і коси і ховається в тих колосках, які ще залишаються на корені. Взагалі з хлібним полем пов'язано багато вірувань і прикмет. Так, до минулого століття дожило поділ сільськогосподарських культур на «чоловічі» і «жіночі». Наприклад, хліб-жито сіяли тільки чоловіки, що несли посівне зерно в особливих мішках, скроєних зі старих штанів. Тим самим вони як би укладали "священний шлюб" зі зораним полем, і жодна жінка при цьому може бути не змела. А ось ріпа вважалася «жіночою» культурою. І жінки сіяли її, намагаючись передати Землі частину своєї дітородної сили. Іноді люди зустрічали на полі дідка, непоказного на вигляд і до решти сопливого. Дідок просив перехожого утерти йому ніс. І якщо гидував людина, в руці у нього несподівано опинявся кошель срібла, а дідусь-Полевик зникав. Таким чином наші пращури висловлювали просту думку, що Земля щедро обдаровує лише тих, хто не боїться забруднити рук.

Полудица. Робочий день в селах починався рано, а от полуденну жару краще було перечекати. Було у древніх слов'ян особливе міфічна істота, яка суворо наглядала, щоб у полудень хто б працював. Це Полудица. Її усвідомлювали дівчиною у довгій білій сорочці або навпаки - кудлатою

страшної старою. Полудіці побоювалися: за недотримання звичаю вона могла покарати, і жорстоко - тепер ми називаємо це сонячним ударом.

Лісовик. За огорожею житла стародавнього слов'янина починався ліс. Цей ліс визначав весь уклад життя. У язичницькі часи в слов'янському будинку з дерева робили буквально все, від самого житла до ложок і гудзиків. Крім того, ліс давав дичину, ягоди та гриби в величезній різноманітності. Але крім благ, дарованих людині, дикий ліс завжди таїв чимало загадок і смертельних небезпек. Йдучи до лісу, щоразу треба було бути готовим до зустрічі з його господарем - лісовиком. «Лісовик» на старослов'янській мові означає «лісовий дух». Зовнішність Лісовика мінлива. Він може постати велетнем, вище найвищих дерев, а може сховатися за маленьким кущиком. Лісовик схожий на людину, тільки одяг у нього загорнутого, навпаки, на праву сторону. Волосся у Лісовика довге сіро-зелені, на обличчі немає ні вій, ні брів, а очі як смарагда - горять зеленим вогнем. Лісовик може обійти навколо необережного людини, і той довго метатися всередині чарівного кола, не в силах переступити замкнуту межу. Але Лісовик, як і вся жива природа, вміє віддавати добром за добро. А потрібно йому тільки одне: щоб людина, входячи в ліс поважав лісові закони, не робив лісі шкоди.

Водяний. Водним божеством був Водяний - міфічний мешканець річок, озер і струмків. Водяного представляли у вигляді голого обрюзглого старого, банькатога, з риб'ячим хвостом. Особливою силою наділялися джерельні Водяні, адже джерела, за переказами, виникли від удару блискавки Перуна. Такі ключі називалися «Грем'яч» і це збереглося в назві багатьох джерел. Вода - як і інші природні суті - була для слов'янських язичників споконвічно доброї, дружньої стихією. Але, як і всі стихії вимагала поводження з нею на «ви». Могла ще й втопити, погубити ні за що. Могла змити село, поставлену «без попиту» у Водяного - ми б сказали тепер, без знання місцевої гідрології. Саме тому Водяної часто виступає в легендах як істота, вороже людині. Мабуть слов'яни, як досвідчені жителі лісу, заблукати боялися все-таки

менше, ніж потонути, тому й Водяний в переказах виглядає небезпечніше Лісовика.

Світ, що оточував давнього слов'янина, був «населений» невидимими духами - душами предків і родичів, двійниками фетішізіруємих предметів і явищ, об'єктами тотемістичного культу. Вже не сам предмет є об'єктом шанування, а живе в ньому дух, демон, який робить позитивний або негативний вплив на хід подій у світі і на долі людей. Це нова стадія в язичництві - стадія полідемонізма.

Демони - це раніше двійники якихось речей і явищ реального світу або людей, що стали самостійними істотами. Вони набувають антропоморфний образ. З плином часу духи починають різнитися: а) за місцем проживання розрізняються демони сфери «поза домом» (ліс, поле, болото і т.п.), сфери «будинок», сфери «під землею» і «вище землі»; б) по певному періоду часу (полудниці, опівночі і ін.). Відрізняються духи і ставленням до людини: злі і добрі. У водної стихії, вважали стародавні слов'яни, жили берегині і водяні. Берегині, а пізніше вила і русалки - це жіночі духи річок, озер, ставків, колодязів і т.д. Берегині зберігали благополуччя різних місць і видів природи, оберігаючи людини всюди: вдома, в лісі, на воді, в полі і т.д. русалки, за народними повір'ями, навесні виходять на берег, гойдаються на гілках, співають пісні, розчісуючи своє довге зелене волосся, заманюють людей і намагаються залоскотати їх до смерті. З русалками пов'язані уявлення про загиблих у воді жінок, дівчат, про нехрещених померлих дітей. Але русалки одночасно і духи рослинності: дерев, трав, квітів, хлібів. Вони дарують їм життєву вологу, посилають дощі.

Русалки (купалки, водяниця) - злі водні діви слов'янської міфології, в яких перетворюються молоді утопленці, нехрещені діти. Представлялися у вигляді красунь з довгим розпущеним зеленими волоссям. У русальную тиждень, наступну за Трійцею, вони виходять з води, бігають по полях, гойдаються на деревах, можуть залоскотати зустрічних до смерті або

захопити в воду. Русалки бояться полину, яка служить найкращим засобом захисту від них. (Див. Докладніше в статті Русалки.)

Мавки (Навки) - русалки-діти. За українським повір'ям, у мавок перетворюються немовлята, які померли до хрещення. Спереду вони мають людське тіло, а спини у них немає, тому видно всі нутрощі.

ТРАДИЦІЇ І ОБРЯДИ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

3.1. Традиції і обряди

Давні язичницькі традиції дохристиянської Русі мали релігійне коріння. У східних слов'ян був власний пантеон. Він включав в себе безліч божеств, яких в цілому можна описати як могутніх духів природи. Обряди, ритуали і звичаї слов'ян відповідали культів цих істот.

Іншим важливим мірилом народних звичок був календар. Язичницькі традиції дохристиянської Русі найчастіше співвідносилися з певною датою. Це могло бути свято або день поклоніння якомусь божеству. Подібний календар складався протягом багатьох поколінь. Поступово він став відповідати господарським циклам, за якими жили селяни Русі.

Коли в 988 році великий князь Володимир Святославович хрестив свою країну, населення стало потроху забувати про свої колишні язичницькі обряди. Звичайно, цей процес християнізації йшов гладко далеко не скрізь. Часто люди захищали свою колишню віру зі зброєю в руках. Проте вже до XII століття язичництво стало долею маргіналів і ізгоїв. З іншого боку, деякі колишні свята та обряди змогли ужитися з християнством і прийняти нову форму.[13]

Одним з головних звичаїв давніх слов'ян було те, що всі покоління родини жили під одним дахом, а так само десь неподалік від будинку знаходилося родинний цвинтар, так що в житті сім'ї незримо брали участь і давно померлі предки.

Дітей в ті часи народжувалося набагато більше, ніж у наш час, тобто за кількістю дітей в сім'ї древніх слов'ян і сучасні сім'ї дуже різні, по мимо цього у язичників, чоловікові, не вважалося ганебним приводити в свій будинок стільки дружин, скільки він міг прогодувати. Тобто в такому будинку жили, приблизно, четверо-п'ятеро братів з дружинами, дітьми, батьками, бабусями, дідусями, дядьками, тітками, двоюрідними, троюрідними. Кожна

людина, що жила в такій сім'ї, вважала себе в першу чергу членом роду, а не індивідуальністю. А так само будь-слов'янин міг назвати своїх предків на кілька століть назад і докладно розповісти про кожного з них. З предками були пов'язані численні свята, багато з яких уціліли до наших днів (Радуніця, батьківський день).

Знайомлячись, стародавні слов'яни обов'язково повинні були згадати чий він син, онук і правнук, без цього люди вважали б, що людина, що не назвала батька і діда, що щось приховує. Кожен рід мав певну репутацію. В одному люди славилися чесністю і благородством, в іншому зустрічалися шахраї, отже зустрівши представника подібного роду, слід бути насторожі. Людина знала, що при першому знайомстві її будуть оцінювати так, як того заслуговує його рід. З іншого боку, він і сам відчував відповідальність за всю велику родину.

В ті часи повсякденний одяг кожного слов'янина був його повний «паспорт». Одяг кожного містив величезну кількість деталей, які говорили про її володаря: з якого він племені, якого роду, і т.д. Дивлячись на одяг, відразу можна було визначити, хто це такий і звідки, а значить, і як себе з ним вести.

В такому роду ніколи не бувало ні всіма забутих дітей, ні кинутих старих тобто людське суспільство піклувалося про кожного члена сім'ї, турбуючись про виживання роду і суспільства в цілому.

Будинок, завжди був під захистом, притулком, в повір'ях протиставлявся всьому іншому, чужого. Він був першою турботою будь-якого чоловіка, який зважився виділитися з колишньої сім'ї. Місце під будівництво вибирали дуже ретельно, від цього залежало, чи буде в будинку удача, щастя і достаток. Поганим вважалося місце, де раніше стояла лазня, був похований самогубець, де горів будинок і т.д. На сподобалося місце, ставили на ніч під відкритим небом воду в будь-якій посудині. Якщо до ранку вона зберігала чистоту і прозорість, то це вважали хорошим знаком.

У родовому суспільстві кожен новонароджений повинен був ще «довести» своє право бути членом даного роду. Для цього над ним відбувалися певні ритуали. Дорослі, які бажають вступити в той чи інший рід, піддавалися також численним серйозним випробуванням. Особливо серйозного «іспиту» піддавалися бажаючі вступити в військово-братство - дружину. Вони піддавалися випробуванню в спритності, силі, володінні зброєю, перевірялися також їхні духовні якості, проводився обряд містичного посвячення. Воїни селилися окремо від всього племені, в особливих будинках, сторонні в ці військові будинки не допускалися. Цей звичай логічно пояснюється уявленнями стародавніх людей про те, що людина, яка вчинила вбивство навіть в бою, борючись за своє плем'я, - «нечистий», він має велику вразливість для злих сил. Тому воїни не допускалися якесь час після бою до спільного життя племені, жили і харчувалися окремо, здійснюючи очисні обряди.

Поняття честі було відомо слов'янам під ім'ям правди. репутация людини часто була для нього дорожче, ніж життя, і визначала його взаємини не тільки з людьми, але і з духами, богами. Слід розрізняти свою особисту правду і правду роду. Основні норми поведінки пізніше були записані в спеціальних законах, що іменуються «Правдами». Так, брехня, лжесвідчення, порушення клятви, зрада боргу, боягузтво, відмова від виклику на поєдинок, хулітельная пісня гусяра, образу наносили шкоду особистому честі. За страшні діяння, на кшталт вбивства родича, порушення законів гостинності людина могла бути оголошений поза законом. Навпаки, помста за родича, перемога над ворогом, удача на полюванні, перемога в поєдинку, пристрій бенкету або змагання, піднесені дару, одруження, хвалебна пісня гусяра, служба у славного князя ведуть до збільшення особистої честі. Заплямував себе безчесним вбивством, чи не подбав про поховання полеглого ворога і т.д. ризикує обрушити на свою голову кари і людей, і богів.

Вбивство члена одного роду членом іншого викликало ворожнечу пологів. Мстилися не самому злочинцеві, а його роду. Можливість кровної

помсти була потужним стримуючим фактором. Приводів для неї всіляко намагалися уникнути.

Поширеним способом з'ясувати стосунки, довести свою невинність, домогтися чого-небудь був поєдинок. Йому обов'язково передував виклик, відмовитися від якого - значить покрити себе ганьбою. Не завжди боролися до смерті, частіше була угода «до першого удару», «до першої рани» і ін.

Були і ритуальні поєдинки, а також ті, на які хотіли звернути увагу богів. Проходили вони без обладунків. Часто противники билися голими по пояс.

Поєдинок обов'язково передував будь-якого великого бою.

Починаючи роботу, молилися на схід сонця і випивали поставлену господарем «заручную». У передній, «святий» кут клали три речі: гроші (монету) - «для багатства», ладан - «для святості», овечу вовну - «для тепла». Зверху під дахом ставився різьблений гребінь з витесаними фігурками, наприклад, півня. Як віщий птах, він дуже шанувався древніми слов'янами. Вважалося, що півень будить до життя сонце, повертає на землю світло і тепло. В образі півня слов'яни уособлювали небесний вогонь. Він оберігав будинок від пожежі і удару блискавки.

Переїзд в новий будинок здійснювали вночі, в повний місяць. Він супроводжувався різними обрядами. Господарі зазвичай несли з собою півня, кішку, ікону і хліб-сіль; нерідко - горщик каші, вугілля зі старої печі, сміття з колишнього будинку і т.д.

Сміття в віруваннях і магії древніх слов'ян - атрибут будинку, вмістилище душ предків. Його переносили при переселенні, сподіваючись, що разом з ним в новий будинок перейде дух - охоронець будинку, удача, багатство і благополуччя. Використовували сміття у ворожіннях і в різних магичних цілях, наприклад, обкурювали димом палаючого сміття від пристриту.

Одним із сакральних центрів будинку була піч. У печі готували їжу, на ній спали, в деяких місцях її використовували в якості лазні; переважно з нею була пов'язана народна медицина.

Піч символізувала жінку, що народжує жіноче лоно. Вона була головним оберегом сім'ї всередині будинку. У печі давалися клятви, у пічного стовпа укладали договір; в грубці ховали молочні зуби дітей і пуповини новонароджених; в подпечье мешкав покровитель будинку - домовик.

Предметом особливого шанування був і стіл. При продажу будинку стіл обов'язково передавали новому власнику. Його рухали зазвичай тільки при здійсненні деяких обрядів, наприклад, весілля або похорон. Тоді проводили ритуальний обхід столу, або обносили навколо нього новонародженого. Стіл був і початковою, і кінцевою точкою будь-якого шляху. Його цілували перед далекою дорогою і після повернення додому.

Частину будинку, наділяють багатьма символічними функціями - вікно. Його часто застосовували як «нетрадиційний вихід з дому», щоб обдурити нечистих духів, хвороба і т.д.

Наприклад, якщо в будинку вмирали діти, то новонародженого передавали через вікно, щоб він залишився жити. Вікна нерідко сприймалися і як шлях для чогось святого, чистого.

Через вікна не дозволялося плювати, виливати помий, викидати сміття, так як під ними, за повір'ям, варто Ангел Господній. Якщо будинок був захистом, притулком, то ворота були символом кордону між своїм, освоєним простором і чужим, зовнішнім світом.

Вони вважалися небезпечним місцем, де мешкає всяка нечиста сила. На ворота вішали образ, а вранці, вийшовши з дому, молилися спочатку на церкву, потім на сонечко, а потім на ворота і на всі чотири сторони. До них нерідко прикріплювали вінчальну свічку, встромляли в них зуби борони або вішали косу для захисту від нечистих духів, затикали в щілини воріт колючі рослини як оберіг від відьом.

У воротах з давніх часів відбувалися різні магичні дії. У них традиційно ранньою весною розпалювали багаття, які очищали простір воріт, а з ним і весь простір двору.

У житті слов'ян було багато обрядів, особливо в язичницькі часи. Обряди регулювали всі сфери життя, від народження до смерті.

У давні часи новонародженим хлопчикам перерізали пуповину стрілою або сокирою. Слов'яни вірили, що така дитина стане хорошим мисливцем або майстром. А дівчаткам, як майбутнім рукодільницям, відрізали пуповину веретеном.

Ім'я, дане при народженні, знали тільки батьки і близькі люди. Для інших озвучували прізвисько. Це робили, щоб злі духи не дізналися справжнє ім'я дитини, а люди не наврочили малюка. До сих пір простежуються коріння цієї традиції у нашого народу для дітей: при знайомстві кажуть: «Мене звуть». Це означає «мене називають», маючи на увазі прізвисько.

Обряд розхрещення проводиться кілька схоже на обряд ім'янаречення. Але це тільки на перший погляд. Бо у цих двох обрядів різні цілі. При розхрещення відрікшись людині жрець допомагає очиститися від чужої йому віри. При імянареченні ж людині допомагають знайти рідну віру і встати під захист і заступництво рідних богів.

Нарікають, оголилися по пояс (або не роблячи цього, якщо на вулиці зима), і взявши з собою стару сорочку і три різних треби, стає на два коліна у капища. На два коліна, а не на одне ставиться тому, що був "рабом божим" на землі, і ніс цей хрест по життю. Слід а забувати, що необхідно зняти хрестик з шиї і залишити його за межами обрядового кола до початку обряду.

Завершується обряд після того, як жрець, привітав людину минулого обряду із завершенням обряду і розтулив коло, вийнявши ніж з замку. Обряд розхрещення проводиться не тільки у свята і не тільки у капища, а може бути проведений жерцем у святилища в будній день або біля річки, де раскрещіваємий повинен скупатися. Головне воля на те раскрещіваємого і жерця. Обряд рекомендується проводити при трьох свідках.

Дівчата готувалися до подружнього життя приблизно з семи років. Мати навчала їх рукоділля: прясти, ткати, шити. Батько дарував велику скриню для приданого. Дівчатка робили обереги, ігрових ляльок і наряди для них. Пізніше, набивши руку, готували посаг. Туди входила одяг для себе, майбутнього чоловіка, дітей, на свята і навіть на похорон. Заготовляли рушники («розшитий рушник»), скатертини і інший текстиль для дому.

Традиції слав'янського народу для дітей визначали спосіб життя не тільки дівчаток, але і хлопчиків. Хлопчаки майже весь час проводили з батьком: ходили на полювання, риболовлю, допомагали по дому. Чоловік перед весіллям повинен був побудувати будинок - сам або з допомогою батька, братів. Зазвичай хати будували недалеко від рідного дому або в одному дворі. Так зберігалася спадкоємність поколінь по чоловічій лінії.

Весілля, також як народження і похорони, вважалося своєрідним переходом в житті людини. Для переходу були потрібні великі внутрішні сили і захист з зовнішньої сторони. Слав'яни вважали, що саме під час переходу душа людини найсильніше піддається впливу злих духів.

Молодят захищали за допомогою численних оберегів. Вишивка на одязі, натільні амулети, подарунки з особливою символікою, запалені свічки, обрядова їжа, спеціальні пісні.

Слов'яни вважали, що небіжчик переміщається в світ мертвих і через нього можуть прийти злі духи. Тому похоронні обряди захищали живих. Жінки покривали волосся хусткою, щоб зберегти свою силу. Надягали пояса-обереги (їх носили і в повсякденному житті). У могилу клали речі, які могли стати в нагоді покійному на тому світі. У головах ставили подушку, набиту волоссям, зібраним під час життя покійного. Слов'яни збирали волосся з гребінця або після стрижки протягом усього життя - щоб потім набити ними подушку для свого похорону.

Обов'язковий обряд після зустрічі чоловіка з далекої дороги (війна, полювання, рибалка на кілька днів) - затоплена лазня і щільна вечеря. Слов'яни вірили, що в далекій дорозі в тіло людини може вселитися злий дух.

Баня сприяла очищенню тіла і душі. А вечеря допомагала повернутися в розумний, людський стан.

На свято Івана Купала робили обряд проводів русалок, або їх вигнання. Це давня слов'янська традиція по позбавленню від тяжких станів, які заважають жити. На Русі вважали, що русалки - нежить. Ними ставали молоді дівчата, які топилися від нерозділеного кохання, незапланованої вагітності та інших потрясінь. Вони приходили в світ живих, щоб знайти чергову жертву, полонити її своєю красою і неземним співом, а потім потягнути в темні води.

Древні слов'янські обряди зараз відроджуються на різних фольклорних фестивалях. Люди згадують легенди, знаходять бабусь, які зберігають таємниці минулих років. Розшифровують значення древніх оберегів, відзначають старовинні свята, розповідають дітям про традиції та культуру свого народу.

3.2. Ініціація, похорони і весілля як основні обряди

Щоб стати членом племені, дитина повинна була пройти ініціацію. Відбувалася вона в три Ступені. Перша - безпосередно при народженні, коли повитуха обрізала пуповину наконечником бойової стріли у випадку з хлопчиком, або ножиць у випадку з дівчинкою, и сповивала дитину в пелюшку зі знаками роду.

Після досягнення хлопчиком трьох років він проходив подстягу - тобто его садили на коня, оперізували мечем и три рази обвозили навколо двору. Після цього его починали вчити власне чоловічим обов'язкам. Дівчинці на три роки вперше давали веретено и прядку. Дійство теж сакральне, и дере ниткою, спряденою дочкою, мати оперізувала її в день весілля для захисту від псування. Прядіння у всіх народів асоціювалося з долею, і з трірічного віку дівчаток вчили прясти долю собі і своєму будинку.

У дванадцять - тринадцять років, после досягнення шлюбного віку, хлопчиків и дівчаток приводили в чоловічий и жіночий будинки, де вони

отримували повний набір сакральних знань, необхідних їм по життю. Після цього дівчина скочила в поневу (рід спідниці, носить по верх сорочки и говорить про зрілість). Юнак після присвяти отримував право носити бойову зброю і вступати в шлюб.

Говорячи про язичницький культ, не можна не згадати про похоронні обряди древніх слов'ян. Ще з часів пастушого побуту і аж до прийняття християнства найбільш поширеною формою поховання було курганне. Ховаючи померлих, слов'яни клали з чоловіком зброю, кінську зброю, убитих коней, собак, з жінкою клали серпи, судини, зерно, вбиту худобу і домашню птицю. Тіла померлих покладали на краду (багаття), вірячи, що з полум'ям їх душі потраплять відразу в небесний світ.

Коли ховали знатного чоловіка, разом з ним вбивали декілька його слуг, причому тільки одновірців - слов'ян, а не іноземців, і одну з його дружин - ту, яка добровільно погоджувалася супроводжувати чоловіка в загробний світ. Готуючись до смерті, вона вбиралася в кращий одяг, бенкетувала і веселилася, радіючи майбутньому щасливому житті в небесному світі. Під час похоронної церемонії жінку підносили до воріт, за якими на дровах, лежало тіло її чоловіка, піднімали над воротами, і вона вигукувала, що бачить своїх померлих родичів і велить скоріше вести її до них.

Похорони завершувалися стравою - бенкетом-поминками і тризною - військовими змаганнями. І те й інше символізувало розквіт життя, протиставляло живих - померлим. Звичай рясного пригощання на поминках дожив до наших днів.

Похоронних обрядів слов'яни знали кілька. У період розквіту язичництва найбільш поширеним і почесним було спалення, з наступним насипання кургану. Після цього на кургані проводилася тризна в пам'ять про покійного. Другим способом ховали так званих заложних небіжчиків - померлих підозрілою, нечистою смертю, або ж тих, які жили не по правді. Похорони таких померлих виражалися в викиданні тіла, куди подалі в болото

або яр, після чого його закидали зверху гілками. Робилося це для того, щоб не оскверняти землю і воду нечистим трупом.

Звичне нам поховання в землі широко поширилося тільки після прийняття християнства. Для спалювання померлих і на жертву язичницьких жертв у минулому у слов'ян існували певні місця - вівтарі під відкритим небом у вигляді трикутника, квадрата або круга, які іменувалися крада; крадою також називався палаючий жертвний вогонь. «Крада і требища жертву», - писав Нестор-літописець.[20] Було божество, що охороняло вівтар, ймовірно, воно називалося Крада (Кродо). У поховальному культі універсально поширеним було поєднання протилежних устремлінь: видалити в інший світ потенційно шкідливого мерця і одночасно зберегти поблизу колективу добродійного предка, забезпечити можливість контакту з іншим світом; з останнім і пов'язана наявність поховальних пам'яток, могильників і т.п.

Шлюбні звичаї у різних слов'янських народів були різні. Найпоширеніший обряд був такий. Весілля складалася з поклоніння Ладі, Триглаву і Роду, після чого волхв закликав на них благословення, і молодята обходили три рази навколо священного дерева (зазвичай навколо берези), закликаючи в свідки богів і берегинь того місця, де відбувався обряд. В обов'язковому порядку весіллі передувало викрадення нареченої або змова. Взагалі наречена повинна була йти в нову сім'ю (рід) насильно, щоб не образити духів-охоронців свого роду («не я видаю, силою ведуть»). Тому з цим пов'язані тривалі сумні, скорботні пісні нареченої і її ридання.

На бенкеті молодята не пили, їм було заборонено, вважалося що від любові п'яні будуть.

Перша ніч проходила на три-дев'яти снопах, застелених хутром (побажання багатства і многочад'я).

РОЗДІЛ 4

ЯЗИЧНА РЕФОРМА КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА 980 Р

4.1. Християнізація Русі

Релігійна реформа князя Володимира 980 року стала свого роду апогеєм східнослов'янського язичництва. Культ декількох дружинних богів набув статусу загальнодержавного культу. Київ став сакральним центром всієї держави, київський князь - верховним жерцем Стародавньої Русі, а його намісники головними служителями язичницького культу на периферії країни. Таким чином, всебічний історичний аналіз першої релігійної реформи князя Володимира допоможе нам глибше осмислити політичні і соціально-економічні процеси, що відбуваються в той час в східнослов'янському суспільстві.

Перша релігійна реформа князя Володимира не притягнула велику увагу дослідників дореволюційного періоду. Більшість з них просто констатувало факт будівництва нових святилищ, мимохідь намагаючись трактувати функції божеств, зазначених в пантеоні. При цьому власне причини і сутність проведеної реформи розглядалися лише поверхово.

Так, Н.І. Карамзін, наприклад, прийшов до висновку, що Володимир побудовою нового храму намагався загладити свою провину перед богами за вбивство брата [17, с. 126]. На думку С. Іловайського, реформа 980 р була зроблена за наполяганням язичників північній частині Русі, що призвели Володимира до влади [16, с. 79]. Трохи іншої точки зору дотримувався С.М. Соловйов. З точки зору даного історика, будівництво нового храму в Києві стало платою місцевому жрецтву за допомогу в захопленні міста [39, с. 167].

Е.Е. Голубинський доводив в «Історії російської церкви», що події 980 року не мали особливого значення, нібито Володимир в Києві тільки замінив старого ідола Перуна ідолом новим, а Добриня в Новгороді побудував святилище Перуна тому, що на початку кожного князювання було прийнято ставити у великих містах нових ідолів [11, с. 130].

Постреволюційні дослідники побачили в язичницької реформи князя Володимира в 980 році спробу впорядкувати східнослов'янське язичництво, надати йому статус державної релігії. Ця релігія, на думку дослідників, повинна була консолідувати східних слов'ян і протистояти впливу християнства [42, с. 69, 70].

Польський археолог Генріх Ловмянській скептично поставився до даного уривку з «Повісті временних літ», вважаючи його результатом книжкової обробки візантійської літератури [43, с.123]. Схожої точки зору дотримується і О.М. Рапов, який вважав, що ніякої релігійної реформи не було зовсім. В літописі, на його думку, мова йде лише про побудову нового капища з метою показати жителям Києва свою прихильність язичництва [31, с. 210].

Таким чином, в сучасній історичній науці немає однозначної точки щодо причин, сенсу і принципів проведення першої релігійної реформи князя Володимира. проаналізувати соціально-економічні процеси, що відбувалися в східнослов'янських землях в кінці X ст., виявити причини релігійної реформи 980 р, проаналізувати принципи відбору східнослов'янських божеств в загальноруський пантеон - головна мета даної статті.

На нашу думку, ніяк не можна погодитися з тим, що Володимир Великий, ставши князем Києва лише побудував новий храм, показавши свою прихильність язичництва. З цією точкою зору не можна погодитися. По-перше, в літописі сказано про будівництво як мінімум двох святилищ після приходу Володимира до влади - в Києві та Новгороді. Крім того, як свідчать дані археології, святилища Перуна були побудовані також в Полоцьку за річкою полотен, біля озера Волове поблизу Старої Руси, в гирлі струмка Войе недалеко від селища Терхіпов [14, с. 235].

На думку Б.А. Рібакова, капище Перуна знаходилося також в Чернігові, недалеко від кургану Гульбище [32, с. 273].

По-друге, повторне дослідження В.В. Сєдов новгородського святилища в перину виявило цікаву деталь - язичницький храм був побудований на місці

як мінімум трьох інших язичницьких капищ, зруйнованих в період здійснення першої релігійної реформи князя Володимира [36, с. 105-107].

Б.А. Рибаків проаналізувавши дані розкопок старого Перинського святилища, звернув увагу сучасних дослідників на той факт, що структура даного святилища багато в чому аналогічна структурі язичницьких святилищ, присвячених богиням-породіллям [33, с. 397-399].

Є підстави припускати, що богині-породіллі були одними з найбільш шанованих божеств в Північній Русі і, отже, повинні були мати досить впливовий клан жерців. Таким чином, спроба князя Володимира послабити їх позиції виглядає цілком закономірно. це переконливо свідчить про те, що Володимир прагнув нав'язати новгородцям культ власного покровителя, знищивши тут святилище якихось місцевих божеств.

По-третє, слова літописця про те, що: «занечиститься кров'ю земля Руська і холм' той» означають, що ритуальне богослужіння в новому київському святилищі мало істотні відмінності від служби в інших язичницьких святинях.

Таким чином, побудова нових святилищ Володимиром в 980 році було частиною серйозної релігійної реформи, метою якої стала консолідація східнослов'янського суспільства і ослаблення позицій східнослов'янського жрецтва.

В кінці X століття суспільно-економічний розвиток східних слов'ян проходило вкрай нерівномірно. У південних районах Київської Русі старі родові відносини остаточно розпалися, а великі адміністративні центри родової епохи майже повсюдно були замінені князівськими замками. У той же час, в північних і східних областях східнослов'янського держави тільки починалися складні процеси розпаду родових відносин. Як наслідок, в Київській Русі старі родові культу були сусідами з шануванням Велеса і Рода, а в великих містах і княжих фортецях домінували культу дружинних божеств - Перуна, Хорса і т.п.

Старійшини, ймовірно, спиралися на родові вірування і культу для боротьби, як з місцевими князями, так і великокнязівської владою. Система родових ініціацій сприяла виникненню цілих армій високопрофесійних воїнів, яких використовувала периферійна знати для повстань проти київських князів. Певну загрозу для центральної влади в Київській Русі представляли також жерці, які зберегли значний вплив на свідомість наших предків тогочасної епохи.

«Повість временних літ» повідомляє про першу релігійній реформі князя Володимира наступним чином: «И нача кн(я)жити Володимерь в Кыеве единь, и постави кумирь на холмъ внъ двора теремнаго: Перуна древяна, а глава ему серебряна, а усь злать, и Хорса, и Даждь б(о)га, и Стрибога, и Семарьгла, и Мокошь. И жряху имъ, наричюще а богы, и привожаху сыны своа и дщери и жряху бесом, и оскверняху землю требами своими. И осквернися кровьюми земля Руская и холмъ той...Володими[рь] же посади Добрыню, уя своег(о), в Новъгородъ. И пришед Добрыня к Новугороду, постави кумира над рекою Волховомъ. И жряху ему люд(и)е новгородстии, акы б(о)гу»[28, с. 77, 78].

Істотно доповнюють наші знання про першу релігійній реформі князя Володимира дані археології. Так, руїни язичницького святилища, поставленого Володимиром в 980 році в Києві, були досліджені спеціальної експедицією Інституту археології АН УРСР в 1975 році. розкопками були відкриті фундаментні рови, викопані в материковому лесових ґрунтів. Глибина залягання фундаменту капища сягала одного метра, що вказує на його монументальність. вивчення конфігурацій фундаменту язичницького святилища дозволило відтворити споруду, яка представляла собою в плані прямокутник (7 × 1,75 м), витягнутий по осі північ - південь з шістьма симетричними округленими виступами, що прилягали до нього з півночі, сходу і півдня. На них могли стояти постаменти шести літописних богів. Виступи нагадують пелюстки з новгородського святилища Перинь. Спорудження точно орієнтоване по сторонах світу.

У святилище знайдено велику кількість кісток тварин, головним чином великої рогатої худоби (91% всіх кісток), що належали молодим і дорослим особинам. У жертovníку знайдені також кістки свиней, птахів і риб. Кістки тварин, виявлені в жертovníку, були акуратно розрубані, отже, туші жертovníх тварин ділили на частини.

Значний інтерес викликає знахідка в жертovníку уламків типовою для X століття кераміки, а також бойового залізної сокири, символу грізного Перуна. Навколо культової споруди знайдені залишки ритуальних багать з перепаленими і обгорілими кістками тварин і людей, вугіллям і камінням, а також амулети і предмети язичницького богослужіння. Так, тут, зокрема, був знайдений амулет з мамонтової кістки у вигляді двох сегментів місяці з отвором у верхній частині. виявлені в порівняльній близькості від капища зазначені кострища є, мабуть, залишками язичницьких жертвоприношень. На думку дослідників, святилище було зруйновано в кінці X століття [4, с. 47-52].

У 1951-1952 рр. новгородська археологічна експедиція під керівництвом В. В. Сєдова провела розкопки святилища Перинь недалеко від літописного Новгорода. Тут, згідно з літописом, Добриня в 980 році встановив храм Перуна. Центральну частину святилища становила піднесена над навколишньою поверхнею горизонтальна майданчик у вигляді правильного кола діаметром 21 м, оточена кільцевим ровом шириною 7 м і глибиною понад 1 м. Точно в центрі кола розкопками виявлена яма від стовпа діаметром 0,6 м. Тут, на думку дослідників, стояла дерев'яна статуя Перуна, перед ідолом знаходився жертovníк у вигляді кола, складений з великих каменів.

Рів, що оточував культову майданчик, представляв в плані не просте кільце, а ободок у вигляді величезного квітки з вісьмома пелюстками. Таку форму надавали йому вісім дугоподібних виступів, розташованих правильно і симетрично. У кожному такому виступі на дні рову під час язичницьких свят розпалювали ритуальний багаття, а в одному з них, східному, зверненому до

Волхову, судячи з кількості вугілля і прожарений материка, горів «невгасимий» вогонь. рів, оточував майданчик з ідолом, на думку дослідників, мав ритуальне значення [35, с. 261].

Аналіз результатів розкопок язичницьких святилищ, побудованих під час язичницької реформи 980 року дозволяє приблизно реконструювати систему язичницького богослужіння, встановлену князем Володимиром після приходу до влади. Згідно з археологічними даними, нові язичницькі храми представляли собою монументальні споруди у формі квітки з шістьма або вісьмома пелюстками - виступами, в центрі яких горіло багаття з дубових колод. Язичницькі храми, на думку дослідників, розташовувалися під відкритим небом.

У храмах регулярно приносили жертви, більшу частину яких, згідно з аналізом остеологічного матеріалу знайденого в жертovníку київського храму, становили домашні тварини (в переважній більшості велика рогата худоба). Жертви, очевидно, вбивали з допомогою холодної зброї, зокрема, спеціальних сокир, один з яких був виявлений при розкопках київського храму.

Холодна зброя (особливо сокири), по-видимому, у східних слов'ян вважалось уособленням Перуна. Не випадково Святослав і його дружина при складанні мирного договору з візантійцями клялися на зброї. Зброя і золоті речі, згідно з «Повістю временних літ», замінили образ Перуна, ідол якого в той час знаходився в Києві.

У свідомості східних слов'ян сокира, покладена в фундамент фортечних валів фортеці, повинен був охороняти її від навал ворогів. Зокрема, подібний звичай був зафіксований археологами на Смоленщині і в інших областях східнослов'янського світу [38, с. 289].

Відомі випадки, коли бойова сокира становив частину похоронного інвентарю. У похованні №18 культурного шару IX-X ст. стародавнього Києва був виявлений скелет чоловіка біля правої ступні якого лежала сокира. Голову

покійника було проломлений. Крім сокири, були зафіксовані також сагайдак зі стрілами [18, с. 84].

Є підстави припускати, що жертви для заклання обиралися за допомогою спеціального жереба. Під час розкопок київського святилища на південному заході від руїн капища перебувала сучасна йому округла яма діаметром до метра. В ямі відзначено близько 12 ямок від тонких дерев'яних кілочків, розташованих в певному порядку по краях ями і в центрі. Я. Є. Боровський припустив, що ямки з кілочками були пов'язані з обрядом ворожіння - найважливішої складовою частиною язичницького богослужіння слов'ян [4, с. 51].

Гіпотеза Я. Е. Боровського знаходить підтвердження в письмових джерелах. Так, Костянтин Багрянородний у своєму творі «Про управління імперією» стверджував, що руси під час приношення жертв віковому дубу (одному з образів Перуна) на острові Хортиця з допомогою жереба вирішували, кого з птахів зарізати, а кого відпустити [16, с. 49].

Як повідомляє «Повість временних літ» під 983 р жерці аргументували необхідність принесення в жертву варяга-християнина тим, що «на нього упав жереб». До цього, згідно з джерелом, вони «кидали жереб на хлопця і дівчину» [20, с. 80].

Звичай використання спеціальних жеребів для вирішення важливих питань, мабуть, був широко поширений як в слов'янському світі, так і взагалі серед індоєвропейських племен. Так, за даними Адама Бременського, язичники-варвари всі спірні питання, що стосуються приватних справ, вирішували з допомогою спеціальних жеребів [1, с. 10].

Особливий інтерес викликає проблема людських жертвоприношень в язичницьких храмах, побудованих князем Володимиром після приходу до влади. Натяк на існування даного звичаю знаходимо вже на початку опису релігійної реформи: ««И жряху имъ, наричюще а богы, и привожаху сини своа и дщери и жряху бесом, и оскверняху землю требами своими. И осквернися кровьми земля Руская и холмъ тот»[28, с. 77, 78].

У вітчизняній історіографії існує точка зору, згідно з якою наші предки в язичницький період не приносили людських жертв. Фраза літописця під 980 р про принесення людей в жертву, на думку деяких дослідників, не відповідає дійсності і взята з Святого Письма [12, с. 327].

Дане джерело висвітлює кілька важливих питань. По-перше, не може бути ніяких сумнівів в існуванні в епоху правління Володимира практики людських жертвоприношень. Принесення людей в жертву в даному епізоді представлено як повсякденне явище, незвичайним представлявся автору літописі лише факт відмови слідувати вказівкам служителів язичницького культу. По-друге, є очевидним факт узурпації духовної влади князем Володимиром і його оточенням. Великий князь «метає жереб з людьми своїми боярами і старцями», про професійних жерців літопис зовсім замовчує.

У тексті «Життя Федора та Івана» за списком Троїце-Сергієвої Лаври знаходимо унікальні відомості, які відсутні в «Повісті временних літ». За даним джерелом, варяг Федір не таємно сповідував християнську віру, як повідомляє літопис, а відкрито, і при цьому «вопіял' супроти багатобожжя»; за це «ідолопоклонники ненавиділи його, а жерці шукали нагоди помститися йому» [12, с. 44].

Таким чином, вибір сина Федора був далеко не випадковим, як це намагався уявити автор «Повісті временних літ». Крім того, в трагедії, що розігралася в Києві в 983 році, згідно «Життя» найактивнішу участь зіграли жерці. Вони прагнули помститися Федору за його висловлювання і зуміли вплинути на метання жереба таким чином, що вибір припав саме на його сина: «Збори відмінно людей кинуло жереб, кому пролити кров, але хитрі жерці направили жертвний ніж на Іоанна сина Федорова. Негайно послані до нього нарочиті, які ім'ям богів, князя і народу зажадали привести юного християнина» [12, с. 45].

Показово, що в даному джерелі, як і в літописі, жереб кидали «відмінні люди», в яких вгадуються літописні «бояри і старці», а не жерці. Професійні

служителі культу представлені як інтригани, нацьковували на варягів-християн «відмінних людей» і жителів Києва. Вони ж з'являються в ролі «посланників», які повідомляють Федору про те, що вибір богів упав на його сина. Згідно з літописом В. Татіщева, жерці, вигнані з дому Федора, повернулися до старійшинам з повідомленням про те, що варяг відмовляється принести в жертву свого сина: «І послали старійшини за тим отроком до батька його просити, щоб прислав сина. Посланці ж сказали йому: «Оскільки жереб упав на сина свого, і нехай таке зволення богів, та створимо їм його в жертву »І сказав варяг ... не дам сина мого бісам ». Вони ж, пішовши, сповістили старійшинам » [40, с. 46, 47].

В «Житті Федора та Івана» міститься і опис закінчення трагедії. Відповідно до даного джерела, варяга Федора вбила натовп киян, послана жерцями, а Іоанн був принесений в жертву Перуну: «Святий Феодор перший упав під ударами, святий Іоанн' своєю кров'ю оббризкав мерзенний бовдур Перуна » [12, с. 45].

Літопис В. Татіщева повідомляє дані, значно доповнюють відомості «Повісті временних літ »і« Життя Федора та Іоанна ». Так, згідно з даним джерелом, кривавий епізод з участю варягів Федора та Іоанна був лише заключною частиною жертвоприношень на честь перемоги Володимира над ятвягами. Перед цим, згідно даним джерелом, в жертву було принесено безліч худоби і полонених [40, с. 46, 47].

Таким чином, автор «Повісті временних літ», повідомляючи про факт побудови язичницького капища в Києві, обурювався не тим, що наші предки приносили в жертву тварин, а тим, що кияни приводили до нього своїх дітей, на яких упав жереб.

Повідомлення автора «Повісті временних літ» та деяких інших письмових джерел підтверджуються даними археології. При розкопках Київського святилища навколо культового споруди були знайдені залишки ритуальних багать з перепаленими і обгорілими кістками людей, а також амулети і предмети язичницького богослужіння [4, с. 52].

В цілому ж, можна прийти до висновку, що після приходу до влади Володимира і здійснення ним язичницької реформи, в результаті якої князь і його оточення зайняли вищі щаблі жрецької ієрархії, людські жертвоприношення взяли регулярний характер.

Очевидно, в кожному з племінних союзів, а можливо і племен, що входили до складу Київської Русі існував власний пантеон язичницьких божеств, жерці яких всіляко підігривали відцентрові настрої місцевої еліти. Все це самим негативним чином позначалося на стабільності існування східнослов'янської держави, створювало ґрунт для виступів проти великокнязівської влади, послаблювало обороноздатність.

Висування Перуна на перше місце в східнослов'янському пантеоні мало призвести до підпорядкування всіх східнослов'янських служителів язичницького культу жерцям глави язичницького пантеону, тобто оточення князя Володимира і самому великому князю. Таким чином, була проведена сакралізація князівської влади, узаконення походів князівської дружини проти сепаратистів і сусідів, обожнювання княжого права.

Як справедливо зауважив Е.В. Анічков Володимир, поставивши пантеон божеств різних племінних спілок, які входили до складу Київської Русі, на чолі з Перуном «поза двором теремного», тим самим оголосив себе не тільки главою жерців полянського племені, але і верховним жерцем всієї Київської Русі, створивши тим найперший загальнодержавний культ [1, с. 65]. Пізніше схожу точку зору висловив Ф.Е. Корш [21, с. 2].

Ставши верховним жерцем, Володимир в народній свідомості успадкував і деякі риси язичницького божества. Народна пам'ять зберегла його прізвисько - «Червоне сонечко». подібно язичницьким богам, Володимир в билинах весь свій час проводить в бенкетах. "Повість минулих літ" приписує князю співжиття з сотнями жінок. Як і природні стихії, Володимир примхливий, непостійний, не тримає свого слова, але разом з тим він часто «обдаровує» своїх богатирів, пригощає на бенкетах народ. Володимир і в билинах, і в переказах - один із символів Русі, він позбавлений

індивідуальних рис, яких би то не було особливостей характеру. Образ Володимира узагальнений. У народній пам'яті від дійсно існуючої історичної особистості залишилися тільки ім'я, титул і високе положення глави держави [22, с. 133].

У свідомості своїх співвітчизників Володимир був чаклуном і не втратив надприродну силу навіть після прийняття християнства. Швидше за все, наші предки вірили, що подібно померлим жерцям, Володимир міг після смерті перетворитися в шкідливого упира. З цієї причини після смерті великого князя його виносили з палацу не через двері, як більшість інших померлих людей, а через спеціальний пролом в стіні.

Вже в християнську епоху в «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона простежується образ Володимира в вигляді предка-берегині до якого звертаються з проханням правити «Богом даними йому людьми» [37, с. 109].

Аж до нашого часу у росіян і українців зберігся звичай виймати одну з дощок з даху або ламати стінку в разі смерті чаклуна або відьми [13, с. 345, 346].

В епоху князя Володимира важливе місце в релігійному житті східних слов'ян займав його дядько Добриня. Виходячи з ряду літописних даних, можна припустити, що йому в релігійнеуправління Володимир передав Новгород. Згідно «Повісті временних літ», саме Добриня керував спорудженням нового храму в урочищі Перинь, а потім він же і очолив тут християнізацію.

Намісники великого київського князя в підвладних землях, а також воїни, які здійснювали адміністративну владу в великих містах, цілком могли бути тими самими «старцями», з якими Володимир радився при вирішенні релігійних питань. Не випадково в давньоруському мові терміни «старець», «старійшина» близькі за змістом поняття «князь» - тобто воїн, наділений адміністративною владою. М.Б. Свердлов вважав, що «старці», «старійшини», «Старости» - це військова знати [34, с. 20].

У літописних оповіданнях про князя Володимира Святославича «старці» згадуються поряд з боярами при виборі жертв для богів, як радники князя під час прийняття християнства, і, нарешті, разом з єпископами при заміні покарань за злочини [28, с. 58, 74, 75, 87].

Намісники різних областей східнослов'янського світу, а також знатні воїни - бояри на чолі з самим верховним князем складала раду, вирішальний найважливіші питання, пов'язані з релігійним культом. Як свідчать письмові джерела, релігійний раду скликали в випадку військових походів і за допомогою жереба визначали майбутніх жертв язичницьким богам.

Таким чином, після реформи 980 р давньоруські князі повинні були стати на чолі всього давньослов'янського язичницького жрецтва, спираючись при цьому на своїх намісників і дружинників. Разом з тим, крім вищого жрецтва, в Києві та інших великих містах повинні були зберегтися і рядові служителі культу, які містять в порядку язичницькі храми, що стежили за виконанням релігійних ритуалів, які здійснювали гадання і т.п., тобто професійні жерці. У пізній Густинський літопис згадуються якісь «єреї - жерці ідольські», що стежили за порядком у святилище Перуна »[30, с. 257]. Очевидно, це і були рядові адепти бога-громовержця.

Таким чином, Володимир, поставивши в 980 році нові язичницькі святилища в Києві і Новгороді, присвячені своєму покровителю - Перуну, тим самим прийняв сан верховного жерця і спробував підпорядкувати всіх язичницьких жерців своєї влади. На місцях релігійними громадами мали управляти князівські намісники і управителі з числа дружинників князя. У жрецької системі бога Перуна існували і професійні служителі культу, але вони займали підлегле становище по відношенню до князя і його дружинникам.

У вітчизняній історіографії в наш час існує кілька думок щодо принципів, якими керувався князь Володимир, підбираючи язичницькі божества для свого пантеону. Відповідно до одного з них, шість божеств,

представлених в пантеоні Володимира, - це глави пантеонів шести літописних східнослов'янських племен [32, с. 657].

Інша точка зору полягає в тому, що Володимир склав свій пантеон з божеств різних народів і племен, що входили до складу Київської Русі [1, с. 327, 341], [9, с. 24].

Існує думка, згідно з яким різні божества пантеону Володимира представляли різні сторони суспільного життя східнослов'янської держави [23, с. 216].

Аналізуючи пантеон, поставлений князем Володимиром у 980 р, на нашу думку, потрібно звернути увагу на той факт, що в ньому не представлено одне з найбільш авторитетних східнослов'янських божеств - Велес. Тим часом, письмові джерела свідчать про те, що в східнослов'янській дружинній середовищі Велеса почитали не менше, аніж Перуна.

Так, наприклад, показовим виступає той факт, що воїни - дружинники клялися Велесом при складанні мирних договорів з візантійцями. Очевидно, дане божество пам'ятали і шанували професійні воїни навіть в XI столітті. Про це свідчить, зокрема, той факт, що Велес згадується в дружинному епосі «Слово о полку Ігоревім». Дослідники висловлювали різні точки зору щодо цього факту.

Е. В. Анічков, наприклад, висловив припущення, згідно з яким Володимир не представив ідола бога Велеса в своєму пантеоні з тієї причини, що Велес вже стояв на Подолі і дублювати його в пантеоні не було сенсу [1, с. 67].

О.М. Рапов прийшов до висновку, що ідола Велеса не було в пантеоні Володимира тому, що новий київський храм був призначений для потреб не простих киян, а представників еліти [31, с. 36].

З цією точкою зору не можна погодитися. Князь Володимир і його оточення були зацікавлені в тому, щоб якомога більшу кількість їх підданих визнало реформоване язичництво. Саме для цього новий язичницький храм будували за межами «двору теремного »і представили в новому пантеоні

божеств різних племен і народів, які увійшли до складу Київської Русі. Тим часом, великий київський князь не просто побудував нове святилище, він встановив державний культ. Чи не представивши Велеса в своєму пантеоні, Володимир тим самим відсторонив від державної влади його служителів - волхвів.

У текстах мирних договорів київських князів Олега та Святослава Велес постає поряд з Перуном гарантом виконання договору з боку російської дружини. Таким чином, і служителі бога Велеса - волхви були авторитетною групою східнослов'янського жрецтва.

Можливо, що, не надавши Велеса в своєму загальнодержавному пантеоні, Володимир спробував тим самим позбавити жерців цього божества впливу на соціально-економічну та політичне життя своєї держави. Ймовірно, саме після релігійної реформи рада з бояр (Найбільш впливових дружинників) і старців (представників адміністративної влади) за князя Володимирі замінив давньоруське віче, на якому жерці цього божества традиційно головували разом князями.

Вітчизняні дослідники не звернули уваги на той факт, що Володимир, захопивши владу, відмовився від такого інституту управління, як загальнонародне віче. Тим часом, письмові джерела свідчать про те, що наші предки протягом багатьох століть всі найважливіші питання своєї суспільного життя вирішували на загальнонародних зборах.

Так, згідно з даними Костянтина Багрянородного, східнослов'янські князі, і зокрема, князь Аскольд, вирішували всі найважливіші державні питання на віче разом з жерцями і старійшинами. Так, візантійський імператор в уривку своєї праці «Про управління імперією» при описі подій, пов'язаних з прийняттям християнства частиною русів в 60-х роках IX століття, представив унікальні факти: «Володар того народу, скликавши збори підданих і головуючи зі старцями, які через довгу звичку довше за інших схильні до були язичництва, розмірковуючи про свою віру і віру християн, даремно закликав усіх нову віру прийняти» [20, с. 211].

Особливий інтерес в світлі нашого дослідження викликає той факт, що згідно з даним джерелом, східнослов'янські князі, які правили в Києві до Володимира, вирішували важливі питання на загальнонародному віче «на чолі зі старцями більше інших прихильних язичництва», тобто жерцями.

Важливу інформацію знаходимо також в Лаврентіївському літописі під 1176 р Повідомляючи про те, як у впертій боротьбі зі старшими містами Ростовом і Суздалем молоде місто Володимир взяв верх, літописець повідомляє цінну деталь: «Новгородці бо изначала і смолняне, і кияне, і полочани, і всі влади як на думу на віча сходяться; на що ж найстаріший сдумають, на томъ ж передмістя стануть» [29, с. 377, 378].

Згадки про збори в Києві нікого ради на чолі з князем і служителями язичницького культу містяться навіть в східнослов'янському фольклорі. Наприклад, в давньоруської билині «Добриня і змії» повідомляється про те, як князь Володимир радився з «князями-боярами», «сильними російськими могутніми богатырями» і «волхвами-чарівниками» [7, с. 184].

Присутність жерців на всенародних зборах було обов'язковим у всіх індоєвропейських народів: давніх германців, кельтів, балтів. Можливо, що у наших предків дохристиянського періоду право головувати на загальнонародних зборах мали жерці Велеса - волхви. ім'я давньослов'янського божества «Велес» близько терміну «vet» - «віче», «рада» [15, с. 69-71].

Згідно з археологічними даними, так звані «довгі будинки», в яких наші предки вирішували найважливіші питання своєї внутрішньої і зовнішньої життя, були сусідами з язичницькими храмами. У «довгих будинках» проводили язичницькі урочистості, ритуал яких був строго регламентований і проводився під наглядом жерців [41, с. 167].

Цілком ймовірно, що і на вічових зборах служителі язичницького культу грали не останню роль.

Ідоли Велеса - покровителя торгівлі зазвичай стояли на торгових площах у великих містах. Ймовірно, на цих самих площах традиційно

збиралося загальнонародне віче. Таким чином, відсторонення від влади Володимиром найбільш впливової групи східнослов'янського жрецтва - служителів Велеса було пов'язано зі спробою замінити традиційний інститут загальнонародного віче на рада з найближчого оточення Володимира.

У пантеоні Володимира були представлені також Рід, Сварог, богині-рожанниці, а також народні божества - уособлення сонця.

І це закономірно. Всі ці божества були символами епохи переходу від родового ладу до класового суспільства. Вони були патронами родових ініціацій, що породжують цілі армії непідконтрольних київському князю професійних воїнів, покровителями влади родових старійшин і впливових жрецьких кланів, ворожих великокнязівській владі.

Великий інтерес викликає також той факт, що в дружинний пантеон князя Володимира потрапили Макош і Дажбог, шановані не лише професійними воїнами, але й простими хліборобами. Можливо, що цей факт був пов'язаний з тим, що жрецькі клани цих богів були не такими впливовими, як, наприклад, волхви Велеса, і Володимир не бачив в них особливої загрози своїй владі. До того ж, на нашу думку, слід взяти до уваги той факт, що топоніми, похідні від імен Макоші і Даждьбога фіксуються в основному в Північній Русі [43, с. 131-134].

Таким чином, вплив служителів культу цих божеств на Київ повинно було бути незначним. Таким чином, поява в дружинному пантеоні Володимира Макоші і Даждьбога виглядає цілком закономірним. По-перше, дані фантастичні істоти, пов'язані у свідомості наших предків з подачею блага, джерелами води та родючістю землі, повинні були стати своєрідними посередниками між середнім світом людей і світами богів і уособленням середнього людського світу. По-друге, залучення в дружинний пантеон Макоші і Даждьбога, що мають великий авторитет в народному середовищі, повинно було полегшити поширення нового, реформованого язичництва.

Крім того, божества, зібрані Володимиром на Перуновом пагорбі можливо, були підібрані також за принципом «заміщення». Боги - воїни

Перун і Хорс замінили архаїчного первобога РодаСварога, Дажбог мав дублювати народних божеств - уособлень пір року, богиня родючості землі Макош - рожаниц. Стрибог повинен був стати символом старих упирів, а один з синтетичних тотемів - дух-берегиня Семаргл, за задумом Володимира, замінив собою Велеса.

Таким чином, заснувавши новий державний пантеон, Володимир зробив спробу остаточно оформити особливу Дружинну модель східнослов'янського язичницького світогляду, надавши новому дружинній пантеону статус державної релігії. Деяких з народних божеств, зокрема Макош і Даждьбога, Володимир включив в свій пантеон, намагаючись збільшити його популярність в народному середовищі. Інших народних богів - Велеса, Рода-Сварога, рожаниц і боговоліцетвореній пір року Володимир не привернув до державного пантеон, намагаючись таким чином послабити владу родових старійшин і впливових жрецьких кланів, влада яких була пов'язана з культом даних богів.

Як свідчить «Повість временних літ», реформа князя Володимира викликала протидія в декількох регіонах держави. Першим походом князя Володимира після релігійної реформи 980 року став похід на поляків, що закінчився захопленням цілої низки Червеньск міст: ««В льто 6489 Идет Владимиръ къ Ляхомъ и зая грады их: Перемышль, Червень и иньи грады, еже есть под Русию»[28, с. 42].

Напрямок походу Володимира, на нашу думку, цілком закономірно. Саме в кінці X століття в Галицькій Русі утворилися великі городища - святилища з тяжіють до них поселеніяміспутніками. Багато дослідників відносять їх утворення до 988-989 років, тобто до часу прийняття християнства, але в кінці 80-х років, згідно з «Повісті временних літ», Середнє Подніпров'ї вже знелюдніло, і князь Володимир був змушений заселяти свої південні кордони кривичами, новгородськими словенами, чуддю і навіть кочівниками. Це означає, що в той час міста-святилища вже існували і прийняли значну кількість населення. Швидше за все, їх будівництво

почалося набагато раніше, можливо, в період першої релігійної реформи князя Володимира. У галицьких лісах знайшли свій притулок служителі язичницького культу та їхні прихильники, не прийняли нововведень князя Володимира. Істотний відтік населення на спірні території викликав невдоволення великого князя і спровокував похід Володимира на територію Польщі.

Іншим напрямком княжих походів стала Північно-Східна Русь - регіон, де через кілька років буде відбуватися запеклий опір християнізації: ««Семь же лять и Вятици побьди, и возложи на них дань от плуга, якоже и отець его имаше. В лято 6490 Заратишася Вятици; иде на ня Владимирь и побьди я второе...В лято 6492 Иде Владимирь на Радимиць. И бь у него воевода Волчии Хвость, и посла пред собою Владимирь Вольчиа Хвоста; и всрьте Радимичи на рьць Пищани, и побьди Вльчии Хвость Радимичь; тьмь же и Русь корят Радимичь, глаголюще, кажучи: «пищаньци вольчиа хвоста бьгали» [28, с. 42].

Повстання східнослов'янських племінних союзів проти великокнязівської влади традиційно припадають на періоди громадянських воєн, загострення зовнішньополітичної обстановки або голоду. Тим часом, вітчизняні літописи не повідомляють про жодні катаклізми в житті східнослов'янського суспільства 80-х років X століття.

Володимир впевнено почував себе на київському престолі і міг дозволити собі робити походи на своїх сусідів - ятвягів і поляків. Таким чином, єдиною причиною ряду повстань в Північно-Східній Русі могла стати релігійна реформа князя Володимира 980 року. На користь цього твердження побічно свідчить і поява в Наприкінці X століття декількох язичницьких храмів, схожих на язичницькі святилища, поставлені під час язичницької реформи в Києві і Новгороді.

Згідно з археологічним даними, незважаючи на всі зусилля князя Володимира і його дружинників, культ небесного патрона Перуна не отримав широкого поширення в східнослов'янських землях. Так, наприклад, амулети

топірці - символи Перуна були зафіксовані лише в археологічному шарі великих міст або військових поселень, тобто там, де була сильна влада великого князя. Відомі випадки фіксації подібних знахідок археологами в містах та військових поселеннях півдня - в Середньому Подніпров'ї, на півночі - в Білоозері, на заході - в Полоцької землі і на сході - території Володимиро-Суздальської Русі. На периферії ж, в невеликих поселеннях і могильниках, жодного подібного символу Археологи не виявили [35, с. 48, 49].

На думку М.Ю. Брайчевського, головною причиною невдачі релігійної реформи князя Володимира в 980 році було те, що він поставив на чолі язичницького пантеону НЕ Даждбога - головного бога полян, а новгородсько-ладожского Перуна [5, с. 132].

З цією точкою зору не можна погодитися. Немає ніяких даних про те, що ідол Дажбога стояв в Києві в 980 році. аналіз топоніміки свідчить про те, що дане божество було не настільки популярно на півдні Русі, як Велес або навіть Перун.

Можливо, що реформа 980 р викликала протидію населення Київської Русі не тому, що на чолі пантеону не поставили Даждбога, а тому, що населенню насильно нав'язували незрозумілі, чужі йому вірування і культу. Крім того, повстання провокували професійні служителі язичницького культу, які були поставлені в підлегле становище щодо великого київського князя і його оточення. Найбільш впливовий жрецький клан бога Велеса зовсім був відсторонений від центральної влади. Народне віче, в якому традиційно відігравали велику роль волхви - жерці Велеса, було замінено на рада дружинників і адміністраторів за князя Володимира.

Таким чином, можна зробити висновок, що остаточне розвиток отримала дружинная світоглядна модель після релігійної реформи князя Володимира в 980 році. Пантеон східнослов'янських дружинних богів отримав статус державної релігії. сформувався офіційний культ дружинних богів, що передбачає принесення регулярних людських жертвоприношень.

Після релігійної реформи 980 року князь став верховним жерцем в своєму державі, а його намісники і бояри зайняли вищі щаблі жрецької ієрархії.

ВИСНОВКИ

Історичний досвід поколінь втілюється в створених культурних цінностях. Діапазон духовної культури, накопиченої людством протягом багатовікової історії його існування, дає йому необмежену можливість вибору духовних цінностей, при цьому подальший прогрес буде здійснюватися у вигляді наростаючого взаємозбагачення культур, що є основою того, що відбувається на наших очах формування загальнолюдської цивілізації.

Екстремальність нинішнього моменту культурно-історичної сфери вимагає від нас нового осмислення дійсності, розуміння її взаємообумовленості всією історією людства і взаємозв'язку з масштабами Всесвіту. В даний час необхідний комплексний, філософський підхід до розуміння шляху розвитку людства і, в зв'язку з цим, вивчення феноменів духовної культури древніх товариств, зокрема, язичницьких слов'ян.

Але у великій літературі, присвяченій віруваннями давніх слов'ян, практично відсутні фундаментальні історико-філософські та комплексні теоретичні дослідження язичництва як духовного і релігійного феномену. І тут не менш важлива культурологічна точка зору на таке явище суспільного життя, як неоязичництво, в зв'язку з тим, що оцінки релігієзнавців, істориків, соціологів на це сучасне релігійне протягом досить суперечливі. Така ситуація передбачає розвиток в слов'янознавстві нового культурологічно і філософськи акцентованого теоретичного дослідницького етапу. Гіпотетичні культурологічні побудови можуть висвітлити приховані внутрішні системні зв'язки слов'янської язичницької духовної культури, допомогти в методологічному знаходити власні шляхи розв'язання цієї непростої проблемної теми.

Нами започатковано досвід дослідження язичництва древніх слов'ян в культурологічному аспекті, як єдиної цілісної структурно організованої системи світоглядних поглядів. У цій системі виділяються ідеї онтологічного і антропологічного характеру, а сама вона в зв'язку з цим визначається як багаторівневий і багатозначний світоглядний комплекс, ідеї якого містять

філософські елементи: про будову всесвіту, про циклічність буття; про відносність і невизначеності понять позитивного і негативного, про наявність багатозначних взаємозв'язків серед явищ, вчинків і ідей; про людину, її душу та життєвий шлях.

У складній системі слов'янського язичництва, що включає міфологію, обряди, культури і сукупність різних вірувань і поглядів, в образній формі укладена гармонійна зв'язок ідей і понять про єдину упорядковану світобудову. Миро утворення являє собою складний комплекс матеріальних і духовних світів. Сукупність світів є багаторівневою системою, в якій можна виділити ієрархію божественного начала: від вищого єдиного божества до сукупності індивідуалізованих богів і духів.

Вивчення, узагальнення і систематизація давньослов'янського язичництва повинні бути продовжені, так як вони становить той багатющий пласт культури, без якого важко зрозуміти подальший її розвиток і сучасний стан, а також особливості російського етносу. Розумінню минулого духовної культури заважають як «пасторальне» ставлення до минулого так і прямо протилежне, коли людині приписують винятковий містицизм, страх перед природою і пригніченість суто матеріальними турботами.

Однак при всій насиченості свідомості міфологічними уявленнями існувала практична сторона свідомості і практичний досвід, а всі протиріччя між людьми і природою вирішувалися за допомогою праці. Своєю діяльністю людина прагнула до гармонії зі світом, стверджуючи себе і як частина природи і як частина роду. Об'єднання світогляду несли в собі жерці (волхви, чарівники і т.п.). Вони функціонально висловлювали зв'язки і взаємини у Всесвіті, які і є основоположною суттю, що стоїть за силою світла (кольору), слова і дії магії. Взаємопов'язаність понять долі і свободи дає основу нефатальним поглядам на світ і опору на силу волі. Цільове значення життя, як окремої людини, так і людського соціуму зв'язується з поняттями піднесення і обожнювання. Особливість світу людей - в усвідомленої потреби взаємодії, відповідно до взаємозв'язків, з іншими світами Всесвіту. Обожнення природи в слов'янському язичництві впливає з уявлень про одухотворення сили духу, що пронизує собою весь Всесвіт.

Слов'янські язичницькі ідеї характеризуються відмінними рисами, які властиві мисленню всіх людей природно обусловлених культур. Особливо тут слід підкреслити гармонійний взаємозв'язок умовно суперечливих, що розуміються в нерозривній єдності понятійних та образних елементів слов'янської мироописуючої системи. Такими взаємопов'язаними комплексами виступають ідея єдиної духо-матерії, умовне протиставлення добра і зла, взаємозалежність буття-простору-часу, багатоплановість світобудови і різноманітність прояву божественності, що корелює співвідношення свободи і необхідності в життєвому шляху людини, складне образно-символічне осмислення душі людини.

У менталітеті і характері слов'янського народу, як бачиться в ході роботи, виявилися як дуже давні споконвічні загальнолюдські архетипи свідомості, так і оформився в процесі розвитку слов'янської культури архетипний комплекс ідей, що знайшов своє відображення практично у всіх областях російської культури - музики, пісні і танці, живопису, літературі, філософії та громадській діяльності. Така ситуація зумовлює необхідність подальшої наукової роботи, ключовими моментами якої повинні стати дослідження особливостей кругового менталітету древніх слов'ян, відтворення слов'янської язичницької картини світу в єдності та повноті взаємозв'язків, вивчення форми і специфіки побутування язичницьких ідей в духовній культурі російського народу. Культурологічні дослідження можуть також допомогти подолати значний недолік первинних історичних і документальних відомостей про релігію древніх слов'ян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анічков, Е. В. Язичництво і Давня Русь / Е. В. Анічков. - СПб., 1914. - 386 с.
2. Археологія УССР.–Т.1-3.–К.,1985.
3. Бодрухін В.Н. Про роль язичницьких жерців у лютичей. // Вісник Удмуртського університету. 2007. №7. С. 99-108.
4. Боровський, Я. Э. Міфологічний світ давніх киян / Я. Є. Боровський. - Київ: Наукова думка, 1982. - 103 с.
5. Брайчевський, М. Ю. Утвердження християнства на Русі / М. Ю. Брайчевський. - Київ: Наукова думка, 1989. - 294 с.
6. Бременський А. Хроніки архієпископів Гамбурзької церкви / Адам Бременський; під ред. М. Б. Свердлова // латиномовні джерела з історії Стародавньої Русі. Німеччина: IX - перша половина XII ст. - М. - Л. : Наука, 1989. - С.1-327.
7. Билини. - М. : Наука, 1989. - 560 с.
8. Гаврилов Д. Рід і Свентовіт. Імена Єдиного Бога у древніх слов'ян. //Вісник Традиційною Культури. 2005. №3. С. 30-33.
9. Гальковский, Н. М. Боротьба християнства із залишками язичництва в Київській Русі / Н. М. Гальковский. - Харків, 1913. - Т. 1. - 346 с.
10. Георгіївський Є. В. До питання про специфіку культових вірувань східних слов'ян. // Сибірський юридичний вісник. 2006. №4. С. 64-68.
11. Грушевський, М. С. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Київ: Наукова думка, 1991. — Т. 1. — 648 с.
12. Житіє Федора та Іоанна за списком Троїцево-Сергієвої Лаври // Житія святих в 2-х томах. - СПб., 1915. - Т. 2. - С. 44-46
13. Зеленін, Д. К. Східнослов'янська етнографія / Д. К. Зеленін. - М. : Наука, 1991. - 507 с.
14. Золотов, Ю. М. Изваяния языческих богов на Руси / Ю. М. Золотов

// Советская археология. — 1985. — № 4. — С. 234-236.

15. Иванов, В. Язык как один из источников этногенетических исследований и проблематика славянских древностей / В. Иванов // Советское славяноведение. — 1973. — № 4. — С. 69-71.

16. Іловайський, Д. І. Становлення Русі / Д. І. Іловайський. - М. : АСТ, 2003. - 860 с.

17. Карамзин, Н. И. История государства Российского / Н. И. Карамзин. — СПб., 1818. — Т. 1. — 221 с.

18. Каргер, М. К. Древний Киев / М. К. Каргер. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — Т. 1. — 579 с.

19. Клімов О. В. До питання про верховних богів в пантеоні давніх слов'ян. //Вісник Хмельницького державного університету. 2008. №18. С. 13-21.

20. Константин Багрянородный. Об управлении империей; пер. С. П. Кондратьева. — М.: Изд-во АН СССР, 1989. — 337 с.

21. Корш, Ф. Владимировы боги / Ф. Корш. — Харьков: Изд-во Харьковского Историкофилологического общества, 1909. — 676 с.

22. Котляр, Н. Ф. Давня Русь і Київ в літописних переказах і легендах / Н.Ф. Котляр. - Київ: Наук. думка, 1986. - 157 с.

23. Кузьмін, А. К. Хрещення Русі / А. К. Кузьмін. - М. : Алгоритм, 2004. - 416 с.

24. Куликова Е. А. Язичницькі вірування і культу слов'ян. // Збірники конференцій НДЦ Соціосфера. 2010. №2. С. 82-85.

25. Лебединська Т. А. Язичництво східних слов'ян у вітчизняній історичній науці XVIII століття. // Вісник Воронежського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Соціологія. 2013. №1. С. 117-118.

26. Лушніков А. А. «Верховне божество» в язичництві східних слов'ян і криза цієї релігії в IX - X ст. // Известия Пензенського державного педагогічного університету ім. В. Г. Белінського. 2011. №23. С. 509-512.

27. Мордовина Л. В., Мягченко Г. Ю., вуликів О. В. Семантика і семіотичні основи праслов'янської міфології. // Аналітика культурології. 2012. №23. С. 75-89.

28. Повесть временных лет / под ред. и с пред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — 239 с.
29. ПСРЛ — Т.1: Лаврентьевская и Суздальская летописи по Академическому списку. — М.: Издво АН СССР, 1962. — 472 с.
30. ПСРЛ — Т.2: Ипатьевская и Густынская летописи. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 938 с.
31. Рапов, О. М. Русская церковь в IX — первой трети XII вв. Принятие христианства / О. М. Рапов. — М.: Наука, 1988. — 416 с.
32. Рыбаков, Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. — М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1987. — 783 с.
33. Рыбаков, Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. — М.: Наука, 1981. — 608 с.
34. Свердлов, М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов. — Ленинград: Наука, 1983. — 352 с.
35. Седов, В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов. — М.: Наука, 1982. — 327 с.
36. Седов, В. В. Новые данные о языческом святилище Перуна / В. В. Седов // Краткие сообщения Института археологии. — 1954. — Вып. 53. — С. 105-109.
37. Слово о законе, данном через Моисея и Благодати и истине Митрополита Илариона // Златоструй. Древняя Русь X–XIII веков. — М.: Наука, 1990. — С. 106–122.
38. Смирнов, К. А. Новые данные о почитании топора древними славянами / К. А. Смирнов // Советская археология. — № 3. — 1977. — С.289-290.
39. Соловьев, С. М. История России с древнейших времен в восемнадцати книгах / С. М. Соловьев. — Книга 1. — М.: Мысль, 1988. — Т. 1-2. — 798 с.
40. Татищев, В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. — М.: АСТ, 2003. — Т. 2. — 735 с.
41. Тимощук, Б. А. За часів Збруцького ідола / Б. А. Тимощук., І. П. Русанова // Питання історії. - 1990. - № 8. - С. 153-157.

42. Толочко, П. П. Стародавній Київ / П. П. Толочко. - Київ: Наукова думка, 1989. - 326 с.

43. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. — М.: Мысль, 1992. — Вып. 19. — 324 с.